

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 66
(19697)
2023 чылдың
сентябрь 6
среда

Хүннүң үнери — 05:59
Ажары — 19:24
Хүн дурту — 13:25

Садар өрттэ
хостуг

12+

Тере-Хөлдүн малчыннарында

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем, Күш-ажыл болгаш социал политика яамыларының ажилчын бөлүү ырак-узак Тере-Хөл кожуунга чедип, тус черде мал ажил-агыйының байдалы болгаш келир кышка мал чеминиң белеткели-биле таныжып көргөн. Ажилчын бөлүктүн удуртукчузу, Көдээ ажил-агый яамызының мал ажил-агый килдизиниң кол специализи Чодураа Иргит-биле интервьюдан Тере-Хөл кожуун дугайында солун чүүлдерни билип алыр силер. Интервьюну "Шын" солуннун сентябрь 9-та суббота үндүрүлгезинден номчуңар.

Чуруктуу маадырның архивинден алган.

Чер-чурттун байлаан ажыглаары чөп

Президент В. Путин 2022 чылдың сентябрьда Россияның Чазаанга металлургияга, медицинага болгаш химиктиг бүдүрүлгеге, микроэлектроникага, авиатудугга ажыглаарыга чедишпейн турар чиг эт...

\ 4-кү арында

Сагыш-сеткилди хаара тудуптар шүлүктөр...

Тыва чечен чогаалдың үндөзилекчилериниң бирээзи, шүлүкчү, прозачы, шиичи, чогаал шинчилекчизи, Тываның улустун чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнуң (1913–1975) сентябрь 7-де 110 хар харлаан ою...

\ 12-ги арында

8200

малды «кыштагжылар»
муниципалдыг өнчүже дамчыткан.

«ГосWeb»
шөлчүгешче
шилчидер

Тывада күрүне болгаш муниципалдыг органнарның, ол ышкаш бюджет албан черлериниң сайтыларын «ГосWeb» чаңгыс платформаже шилчидер ажыл эгелзэн. Күрүне ачы-дузалар порталының баазына ажылдаар сайтыларның универсалдыг порталы сайтыларны чаңгыс аайлап, дүрген болгаш бөдүүн бол-дурарына эптиг. Оон аңгыда техниктиг айыыл чок чорукту база персоналдыг медээлерни бедик деңгелге камгалаар.

Тываның Чазаа ол айтырыгны боттандырырына харысалгалыг орган кылдыр ТР-ниң Чурагайлыг хөгжүлдө яамызын томуйлаан. Россияның Коммуникация болгаш харылзаа яамызы-биле күрүнениң ИТ-курлавырларын чаа шөлчө шилчидер талазы-биле ажылды органи-застаарының айтырыгларын-га кады ажылдажылга дугур-жулгазын чарар даалганы берген.

Ол шөлчүгеште тургустунган система эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының, ол ышкаш күрүнениң бюджеттен даш-каар фондуларының албан езузунуң шупту сайтыларын каттыштырар ужурлуг. Хамаа-тылар-биле дорт кады ажыл-дажылга, ажыктыг чурагай сервистери болгаш информас-тыг хандырылга тургустунар. Чаа инфраструктураның бир эптиг аргазы – сайтыларның камгалалы болгаш админис-трациязы дээш ооң ажыг-лакчылары чарыгдал кылбас апаар.

«ГосWeb» курлавырда организациялар чаңгыс аай тургузулгуг болгаш хевирлиг сайтыны тургузуп, күрүнениң информастыг системала-ры-биле каттыжар аргалыг. Күрүне органнарынче кириген бижиктерни дүрген көөрүнүң, аңгы-аңгы социал уjur-ут-калыг айтырыгларга элек-троннуг бадылаашкынның база нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга хөй-ниити сай-гарылгазының сервистерин сайтылар ажылдадыр.

РФ-тиң Комхарылзаа яамы-зы-биле дугуржулга езугаар, 2023 чылдың төнчүзүңге чедир «ГосWeb че» курлавыр-ларны шилчидерин харыы-лаар регионалдыг ведом-стволар специалистери-биле өөредилгени органиастаар. Келир чылдан ыңай Тывага сайтылар долдурар ажылдар эгелээр. Чүгле республика-ның өөредилге яамызының шугуму-биле безин школалар, уруглар садтары болгаш өске-даа албан черлери 400 ажыг сайтыларын чаа шөлчүгешче шилчидер.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Тываның Баштыңы республиканың
чурттакчыларының
айтырыгларына дорт эфирге
харыылап бээр

ДОРТ ЭФИР ҮЕЗИНДЕ ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНА ХАРЫЫЛАП БЭЭР. ДОРТ ЭФИР СЕНТЯБРЬ 6-ДА 17.00 ШАКТА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УДУР-ТУКЧУЗУНУҢ «ВКОНТАКТЕ», «ОДНОКЛАССНИКИ» БОЛГАШ «ТЕЛЕГРАМ» ДЕП СОЦИАЛ ЧЕТКИДЕ АРЫННАРЫНГА БОЛУР.

Айтырыгларны дорт эфир чарлалының адаанга бижип каарга, ону баш бурунгаар чыып белеткеп турар.

Хамаатыларга эптиг болу-

ру-биле, Тыва Республиканың Регионну башкаар төвү (ЦУР) дараазында чат-боттарны ажылдап кылган:

телеграм – @glavatuva_bot,
вайбер – https://qptr.ru/Rn8F.

Күрүне ачы-дузаның хан-дырылгаларына Госуслуга таварыштыр айтырыгларны база чорудуп болуп: <https://pos.gosuslugi.ru/lkp/direct-line/1153/>.

/ Бистиң корр.

Хүн бүрүзүнде келген шупту айтырыглар-биле Тыва Республиканың Регионну башкаар төвүнүң специалис-тери ажылдаар. Айтырыг-ларны дорт эфирниң доосту-рунга чедир хүлээр.

711 кандидат бүрүткеткен

Тыва Республиканың Соңгул-да комиссиязының даргазы Лариса Андалаева сентябрь 10-да болур соңгулдалар ду-гайында тайылбырны берген:

– Сентябрь 10-да чаңгыс аай бадылаашкын хүнүнде Тыва Республиканың девискээринге 59 муниципалдыг деңгелге (Ак-Довурак хоорай округунуң база 7 кожуун: Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Эрзин кожуун-нарың, Чадаана хоорайның болгаш 50 көдээ суурларның) 621 депутаттың мандадын со-луур соңгулдалар болуп эртер.

Бо соңгулдаларда 14 девис-кээрниң, 95 соңгулда участок-тары ажылдаар.

Ниитизи-биле соңгуур эрге-зин республиканың 79 муңдан хөй хамаатызы идепкейлии-биле ажылдап болур.

Соңгулдага киржири-биле

711 кандидат бүрүткеткен, оларның: “Чаңгыс демниг Россия” партиязындан – 620, РЛДП – 36, РФКП – 12, «Чөптүг Россия» – 3, бодун идип үндүр-ген – 40 кижилер болуп турар.

Ажык-чарлыг чорукту хан-дырары-биле сентябрь 10-да бүгү девискээр комиссия-ларынга болгаш соңгулда учас-токтарының бадылаашкын чорудар оран-саваның иштин-ге видео-бүрүткелди офлайн байдалга дүн-хүн чок органи-застаар. Оон аңгыда, соңгулда участоктарына хөй-ниитиниң хайгааракчылары хаара тут-тунган болур.

Бо удаада 7 соңгулда учас-токтарына соңгукчуларның бадылаан бюллетеньнерин ол-ла дораан электроннуг хевирге санап үндүрүптер комплек-терни ажылдаар.

Август 28-тен тура 693 чедери берге черлерде баш бу-

рунгаар бадылаашкын эгелей берген, ол бадылаашкыннар сентябрь 9-та доостур.

Сентябрь 5-ке чедир 1085 соңгукчу баш бурунгаар хамаа-ты эргезин идепкейжи ажыг-лап, бадылаан.

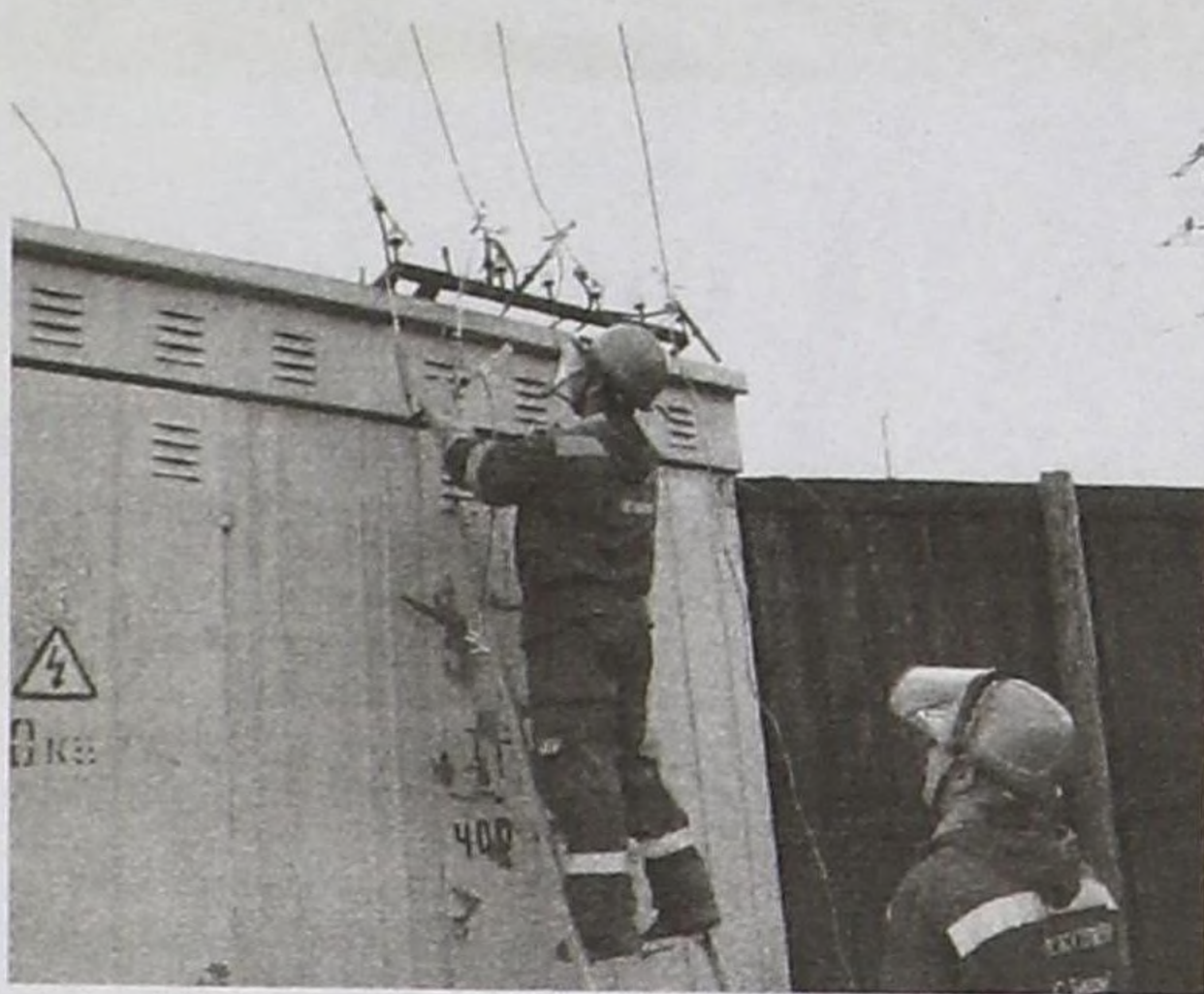
Баш бурунгаар бадылааш-кын Чаа-Хөл кожуунда доо-зулган. Ында 204 соңгукчу бодунуң үнүн берип, бадылаан. Ол ышкаш Бай-Тайганың Ка-

ра-Хөлде, Бии-Хемниң Севиде, Эрзинниң Качыкта баш бурун-гаар бадылаашкын доозулган. Ниитизи-биле ол суурларның 825 соңгукчузу бадылаашкын-га идепкейлиг киришкен.

Сентябрь 10-да бадылааш-кын эртенгиниң 8.00 шактан 20.00 шакка чедир уламчылаар.

/ Карина МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТИҢ тырт-тырган чуруу.

Дачалар ниитилежилгезиниң чырык четкизин чаартыр

Тывада дачалар ниитилежилгезиниң идегелдиг болгаш айыыл чок чырык хандырылгаларының айтырыы шиитпирлет-тинген – ол ажылдарны регион бюджетинден акшаланды-рар. Бо неделяда республиканың Чазаа коммерциялыг эвес садчылар ниитилежилгезиниң чырык четки ажыл-агыйында септелге-тудуг ажылдарын эде чаартыр база кылыр юри-диктиг черлерге субсидиялар бээриниң чурумун бадылаан.

Субсидия алыкчызын шилиирде, ачы-дуза-зының чүгле өртзөн санаан саналдарын эвес, а хүлээникчи организацияның чогуур негелделерге дүгжүп турарын көөрүн документи-де айыткан. Субсидия алыкчы-зы дачаның чырык четкизин бодунуң өнчүзүңге ап, ону улаштыр хандыраары – кол негелдениң бирээзи.

Дачаның чырык четки-зиниң айыыл чок чоруун хандыраар айтырыг шаг-да-ла көдүрүлгөн. Садчылар ниитилежилгезиниң чурт-такчылары чырыктың бо-ла өже бээрин чылдан чылче хомудап келген. Урелик чырык удазыннары бо-ла өрт айыылын тургузуп турган. Кижилер дачалар ниити-лежилгезинде чүгле чайын эвес, а бүдүн чылда чурттап турар улуг микрорайоннар апарганындан, чырык четки ажыл-агыйының чүгү каш

катап улгаткан. Солагай та-лакы дачаларның чурттакчы чонунуң саны 14 муң чеде берген.

Республика Баштыңы Владислав Ховалыг Тываның Одалга болгаш энергетика яамызына дачалар суурун чырык-биле таптыг ханды-рарының аргаларын тып, четки объектилерин дээштиг ажаап-карактаар айтырыг-ны шиитпирлээр даалганы берген. Өске регионнарның практиказындан көөрге, да-чажылар боттары четкизин септеп алыр болза, Тываның эрге-чагыргазы республика бюджетинден акшалан-дырып, чырык четкизин хандыржыр арганы шилип алган. Чырык хандырылга-зының чидиг айтырыын ын-чаар дүрген болгаш шынар-дыг шиитпирлеп болур.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

| ГУБЕРНАТОР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ |

Малды — муниципалдыг өнчүгө

“Кыштаг”, “Чаа сорук” төлевилелдериниң доозулганы-биле холбаштыр ооң документилен аайлап эмгелээр, ук төлевилелдериниң 2020 болгаш 2021 чылдарда киржикчилери алган малының дуюун тургузуп, эгидер ужурулг малын муниципалитеттериниң өнчүзү кылдыр дамчыдып бээриниң дугайында шийтпирни Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгының даалгазы эзугаар 2022 чылдың май 27-де ТР-ниң Чазааның деңнелинге хүлээп алган. “Кыштаг”, “Чаа сорук” төлевилелдериниң 2020 – 2021 чылдарда сөөлгү киржикчилериниң эгидип берген малын муниципалдыг тургузулганың өнчүзү кылдыр дамчыдып бээринге Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем, Күш-ажыл болгаш социал политика яамыларының, муниципалдыг тургузулганың чагыргаларының, кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдериниң төлээлери, көдээде чурттакчылыг черлериниң чагырга даргалары, кожууннарда өг-бүлөгө болгаш ажи-төлгө социал дуза төптөрүнүн директорлары киржир ужурулг.

Губернатор төлевилелдериниң 2020 чылда киржикчилери эгидип бээр ужурулг малын 2022 чылда муниципалдыг тургузулганың дамчыдып берипкен. Төлевилелдериниң 2021 чылда киржикчилериниң малын муниципалдыг тургузулганың дамчыдып бээри амгы үеде адакталып турар. 2023 чылдың сентябрь эгезинде байдал-биле алырга, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Би-Хем, Кызыл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Каа-Хем,

Таңды, Тере-Хөл кожууннардан “Кыштаг” төлевилелдиниң киржикчилери ниитизи-биле 8200 малды, ооң иштинде 600 мыйыстыг бода малды, 7600 шээр малды муниципалдыг өнчүгө дамчыдып берген. Чижээлээрге, Чаа-Хөл кожуунунуң “кыштагжылары” 800 шээр малды, Таңдының “кыштагжылары” 160 мыйыстыг бода малды дамчыдып берген. Чөөн-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүн, Тожунуң, Эрзинниң, Тес-Хемниң, Өвүрнүң Дус-Даг, Чаа-Суур, Сарыг-Хөл, Солчур

сумуларның “кыштагжылары” ниитизи-биле 6120 малды, ооң иштинде 120 мыйыстыг бода малды, 6000 шээр малды бо сентябрь айда муниципалдыг өнчүгө дамчыдып бээр.

“Чаа сорук” губернатор төлевилелдиниң киржикчилери, 2023 чылдың август айның сөөлгү хүннеринде байдал-биле алырга, ниитизи-биле 5140 малды, ооң иштинде 540 мыйыстыг бода малды, 4600 шээр малды муниципалдыг өнчүгө дамчыдып берген. Чижээлээрге, Барыын-Хемчик кожуунунуң “чаа сорукчулары” 1000 шээр малды, Таңдының “сорукчулары” 180 мыйыстыг бода малды дамчыдып бер-

ген. Чөөн-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүн, Тожунуң, Эрзинниң, Тес-Хемниң, Өвүрнүң Дус-Даг, Чаа-Суур, Сарыг-Хөл, Солчур сумуларның “чаа сорукчулары” ниитизи-биле 4420 малды, ооң иштинде 220 мыйыстыг бода малды, 4200 шээр малды бо чылдың сентябрь айда муниципалдыг өнчүгө дамчыдып бээр ужурулг.

Губернатор төлевилелдериниң киржикчилери алган малының дуюун тургузуп, муниципалдыг өнчүгө эгидип бергени малды ажыктыг ажылгаар талазы-биле хемчеглерни тус чер чагыргалары ап чорудар ужурулг. Хууда ээзи чок, ниитиниң өнчүзү апар-

» 2023 чылдың сентябрь эге-

зинде байдал-биле алырга, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Би-Хем, Кызыл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Каа-Хем, Таңды, Тере-Хөл кожууннарда “Кыштаг” төлевилелдиниң киржикчилери ниитизи-биле 8 200 малды, ооң иштинде 600 мыйыстыг бода малды, 7 600 шээр малды муниципалдыг өнчүгө дамчыдып берген.

ган мал-маганың азыралы болгаш ажылгалы шоолуг эвес дээрзин 1990 чылдарның сөөлгү, 2000 чылдарның баштайгы үелери көргүскен болгай.

/ ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының медээлеринден Ш. МОНГУШ белеткээн.

| КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ |

Бүгү аргаларны ажыглап турар

Бо чылын Мөңгүн-Тайга кожуунга мал чеминиң белеткелиниң айын август 1-ден сентябрь 15-ке чедир чарлаан. Ниитизи-биле 1386,81 тонна мал чемин белеткээри планнаттынган. Кожууннуң бүгү албан организациялары болгаш бюджеттиг албан черлеринге 101,8 тонна (бир кижиле 100 кил сигенни) мал чемин белеткээрин хувааган.

Ишкээр кожууннарда дег, Мөңгүн-Тайганың девискээринде хөй сиген кезип апкы дег делгем шөлдер чок-даа болза, 500-тен 900 тонна чедир сигенни белеткеп аптар черлер бар. Ынчангаш кожуун девискээринге хол-би-

ле сиген кезер 3 бригаданы, ажил чок хамаатыларны хаара тудуп тургаш, тургускан: – “Малчын” КУБ-ка – 25 кижини хаара туткан; – “Мөген-Бүрен” КУБ-ка – 10 кижини; – “Сайзырал” СПК-га (көдээ

ажыл-агый кооперативи) – 5 кижини быжыглаан.

Оон аңгыда амдыызында ажилга тургустунуп албаан аныктар колдуунда боттарының хууда дузалал ажил-агыйлыг төрелдеринге мал чемин белеткежи турар.

Тайга-таскыл колдаан кожуун иштинге белеткээн сиген-биле планнаттынган мал чеминиң нормазын чедирп шыдавас болганда, 236,9 тоннаны өске кожууннарның девискээринден кезип, белет-

кээр болгаш садып алыр дээн.

Мөңгүн-Тайга кожуун сөөлгү үш чылда ортумаа-биле 150–200 тонна мал чемин садып ап турган.

Бо чылын “Малчын” КУБ Кызыл кожуундан (Кур-Чер суур) 350 рулонну (1 рулон – 350 кил), ниитизи-биле 12,5 тонна сигенни хууда сайгарлыкчы, арат ажил-агыйлыг А.С. Монгуштан садып алыр деп планнап турар. Оон аңгыда Ишти-Хемден – 200 рулонну (1 рулон – 250 кил) садып алыр дээн. Ол сигенниң чүгле сөөртүлгезинче 2 сая 990 муң рубль хереглеттинип турар (чаңгыс рейс-биле 23 рулонну чедирип ап болур). 1 рейстиниң чарыгдалынче 130 муң рубль хереглеттинип турар. А шупту рулоннарны сөөртүп чедирип алырынга 15 рейсти кылыр апар.

“Мөген-Бүрен” КУБ Таңды кожуундан 177 рулонну (1 рулон – 350 кил), ниитизи-биле 61,9 тонна мал чемин арат ажил-агый эргелекчизи Р.С. Мунзуктан садып алыр деп планнаан. Ол сигенни сөөртүп чедирип алырынга 1 сая 200 муң рубль хереглеттинип турар. Ниитизи-биле 7 рейсти кылза, шупту рулоннарны сөөртүп чедирип ап болур. А бир рейстиниң чарыгдалы 150 муң рубль.

Кожууннуң хууда дузаламчы ажил-агыйлыг улуска 500 рулонну (125 тонна) садар

дээн дугуржулга бар. Август 25-тин хүнүнге чедир ооң чүгле 19 тонназын сөөртүп чедирген.

Мал чеминиң белеткелиниң үезинде күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринде 1 трактор, 1 сиген кезер трактор, 1 дырбап, бөлөр тракторну быжыглаан.

Чылдың-на Чеди-Тей деп черге 50-ден 90 гектар шөлге ногаан суланы тарып өстүрүп турар. Оон ортумаа-биле бир гектар шөлден 6 центнер чедир дүжүттү ажаап ап турар.

Август 31-ниң көргүзүлгери-биле ук кожуун 357,6 тонна мал чемин белеткээн болгаш садып алган, ол дээрге планда көрдүнгөн 1386,81 тоннаның 25,8 хуузу болуп турар:

– кожууннуң улуг көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 54,6 тоннаны, көрдүнгөн планның 8,3 хуузу күүсеткен болуп турар;

– арат ажил-агыйлар 54 тоннаны, көрдүнгөн планның 26,3 хуузу күүсеткен;

– “Сайзырал” көдээ ажил-агый кооперативи 50 тоннаны, көрдүнгөн планның 68 хуузу күүсеткен;

– хууда дузалал ажил-агыйлыглар 199,6 тоннаны, көрдүнгөн планның 23,2 хуузу күүсеткен болуп турар.

/ К. МОНГУШ.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң көдээ ажил-агый эргелелиниң медээзи.

Чуруктарны интернеттен алган.

Чер-чурттун байлаан ажыглаары чөп

Президент В. Путин 2022 чылдың сентябрьда Россияның Чазанга металлургияга, медицинага болгаш химиктиг бүдүрүлгеге, микроэлектроникага, авиатудугга ажыглаарына чедишпейн турар чиг эт, чижээ титан, марганец, титий, ниобияны тып, болбаа-зырадырынче геологтук разведка чорударынче кичээнге салыр даалганы берген.

2023 чылдың апрельде РФ-тиң Бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды Александр Козлов дефицитти тургузуп турар чиг этти илердир геологтук разведканың түңнелинде, 7 девискээрде литий, ниобий, бериллий болгаш тантал тывыштыг черлерни ажыглалче кириери планнаттынганын дыңнаткан.

Оларның бирээзи Тывада Тастыг деп чер болуп турар. Эрзин кожуунда ол чер чүгле Россияда эвес, а делегейде литий чыдыны-биле эң байлак. Тастыгга чартык миллион тонна хире стратегтиг металл

курлавыры барын эксперттер санаан. Ында ак-коргулчун, тантал база ниобий элбек. Литийни радиоэлектроникада, ядерлиг энергетикада, медицинада калбаа-биле ажыглап турар. Аккумулятор батареялары, дамчыдар удазыннар бүдүреринге ол ажыглалдыг.

Тастыгга баш бурунгаар шинчилелдерни эң баштай 1955–1960 чылдарда чоруткан болуп турар. Кызыл хоорайдан мурнуу-барыын чүкче 400–450 хире километр черде турар.

Россияның Чазаа Тывада Тастыгның полиметалл чыдынын шиңгээди болбаазырадыр инвесторну тодарадыр аукционну чарлаар айтышкынны үндүргөн. Билдириш-киннерни сентябрь 29-ка чедир хүлээр, садыглаашкын октябрь 18-те болур дээни чарлаан.

Тастыг чыдынында литий казып тывар бүдүрүлгө ажылдай бээр болза, республикага муң ажыг ажылчын олуттар ажыттынар дээрзин Тываның Экономикатиг сайзырал болгаш үлетпүр яамызы

дыңнадып турар. Барык 30 хире чыл ажылдаар бүдүрүлгө Тываның бюджетинче 160 хире миллиард үндүрүгнү кириер дээрзин баш бурунгаар санаашкыннар чугаалап турар-даа болза, республиканың чамдык чурттакчылары чүвениң ужурун ам-даа чедир билбейн турар.

Республиканы удуртуп чорааннарның бирээзи, 1973–1990 чылдарда СЭКП Тыва об-

комунуң 1-ги секретарына ажилдап чораан хүндүлүг хоочун Григорий Чоодуевич Ширинден бо талазы-биле бодалын айтырган бис. Ол мынчаар харыылаан:

– Россия бо байлак талазы-биле делегейде көскү черде турар. А Россияның иштинде Тыва база мурнуку одуругда. 1967 чылда ССРЭ-ниң Сайыттар чөвүлелиниң чанында Геодезия болгаш картография талазы-биле кол эргелели Тыва АССР-ниң картасын бадылаан. Ынчан казымал байлак талазы-биле элбек Тастыг болгаш өске-даа черлерни ол картаже демдег-леп кириген. Ынаар элээн хөй черлер кирген.

Мээң ажылдап чораан үелеримде Тастыгга литий чыдынын казып болбаазырадыр дугайында айтырыг көдүрүлбейн турган. Ам эрткен чылдан тура чүвениң байдалы билдингир апарып, бо талазы-биле айтырыгны шиитпирлеп эгелээн-дир.

Мен бодаарымга, айтырыг ийи аңгы талалыг. Бир талазында, оран-чурттуң байлаан ажыглаар дээни чөп болбайн аан. Ол чүгле күрүнениң холунче кирер болза, анаа-дыр ийин. А бир эвес мөөрей ёзугаар тиилээн кандыг-ла бир бай компанияның хууда

холунче кирер болза, ол нарын ышкаш-тыр. Ынчап баарга, ол төлөвилелди күрүнө шыңгыы хыналдага алыр ужурлуг. Казыышкыннар чорудуп турар үеде экология дугайында айтырыглар албан көдүрүлүп келир болгай. Ынчангаш шупту талазын эки шүгдүнүп көөр болза эки. Казыышкыннар эгелей бээрге, баш удур Тываның Чазаа ол компанияның удуртулгазы-биле аңаа ажылдаар улусту тус черниң чонун колдадыр алыр дугайында дугуржулгандан чарып алган болза деп күзээр-дир мен.

Тастыг деп чер Эрзинниң Качык талазынче барык кызыгаар чанында чыдар чер-дир. Аңаа улуг казыышкыннар кылып эгелээр болза, улуг чүк сөөртүр машина-балгат үзүк чок аргыжар апаар. Ынчан даглар-хемнерни ажылдыр орук айтыры база шиитпир-леттинер-дир. Тывага хөй үндүрүг төлөп бээри база барыктыг, хөй ажылчын олуттар ажыттынар, чоннуң амыдырал-чуртталгазы чүгээртээр.

Чуртувустун бо байлаан ажыглалче кириер деп турары, Тываның социал-экономика сайзыралына улуг ужур-дузалыг фактор болуп турар.

/ К. МОНГУШ.

Чурукту интернеттен алган.

Хөмүр-даш садып алырының чурumu

2023 чылдың сентябрь 1-ден «Хөмүр-даш продукциязы» КИС-че (күрүнениң информастыг системазы) бүртүкел эгелээн. «Хөмүр-даш продукциязы» КИС – одаар бажыңнарда чурттап турар хамаатыларга доктааткан хемчээл езугаар хөмүр-дашты өйлеп садар арга тургузар дээш чогааткан программа. Хөмүр-даш садып алыр бетинде чагыг кириеринге эптиг байдалдарны тургузуп, чонга одаар чүүлду чедиштиреринге, складтарны хыналдага алырынга ажыктыг дээрзи билдингир.

Хөмүр-даш садып-саарылгазын онлайн хевирже шилчиткен ужуру болза, чижең чорукту болдур-базының бир аргазы. Онлайн хевир-биле хөмүр-дашты садып эгелээр болза, чижең спекулянтларның оруу муңгашталыр дээрзи билдингир.

«Мөөң акша-төгерикиг сайгарлыкчылар хууда хамаатының хөмүр-даш садып алыр, чижеңделег өртээ-биле одаар чүүлду тонна-тонназы-биле садып алгаш, аар өртөккө садып-саарып турганын эрткен чылдың дуржулгазындан көргөн бис. Ооң уржуундан хөмүр-даш чедишпестеп турган. Ынчангаш бөдүүн чонга эптиг байдалдарны тургузар дээш, чаа хевирниң программанын ажылдап кылганывыс бо» – деп, ТР-ниң одалга болгаш

энергетика сайыды Эдуард Куулар демдеглээн.

Чаа ажылдап кылган программа езугаар хамааты бүрүзү бодунуң хереглээри хөмүр-дашты чижеңделег өртөк-биле садып алыр аргалыг апарган. А кожууннарда күрүнениң хөмүр-даш складтары бөдүүн чоннуң хереглелин хандыар сорулгалыг ажылдап турар.

«Хөмүр-даш» КИС-ке Госуслуги таварыштыр канчаар бүртүкедир?

1. Дараазында айтыгже баяныкш, (<https://cpgu.rtyva.ru/>) азы QR-код-биле госуслуге киргеш, ВОЙТИ деп бижикти базар.

2. Ооң соонда «ЗАЯВИТЕЛЬ» деп бижикти баскаш, улаштыр «КАРТОЧКА ДОМОВЛАДЕНИЯ» деп бижикти шилир.

3. Ажыттынып келген арында «СОЗДАТЬ», оон «НАЧАТЬ» деп бижиктерни ээлчег езугаар базар.

1 РЕГИСТРАЦИЯ В ГИС «Угольная продукция» ЧЕРЕЗ ГОСУСЛУГИ

Шаг 1: Перейдите по ссылке <https://cpgu.rtyva.ru/> или сканируйте QR-код, чтобы перейти в систему ГИС «Угольная продукция».

Шаг 2: Введите в поле «Логин» и «Пароль» свои данные и нажмите «Войти».

Шаг 3: В появившемся окне нажмите «Создать» для создания нового объекта «Карточка».

Шаг 4: Введите данные объекта (наименование, форму, количество) и нажмите «Сохранить».

Шаг 5: Проверьте введенные данные и нажмите «ОК».

Шаг 6: После успешной регистрации вы увидите сообщение об успехе. Для загрузки QR-кода нажмите «Загрузить QR-код».

2 РЕГИСТРАЦИЯ В ГИС «Угольная продукция» ПРИ ОТСУТСТВИИ ГОСУСЛУГ

Шаг 1: Перейдите по ссылке <https://cpgu.rtyva.ru/> или сканируйте QR-код, чтобы перейти в систему ГИС «Угольная продукция».

Шаг 2: Введите данные объекта (наименование, форму, количество) и нажмите «Сохранить».

Шаг 3: Проверьте введенные данные и нажмите «ОК».

Шаг 4: После успешной регистрации вы увидите сообщение об успехе. Для загрузки QR-кода нажмите «Загрузить QR-код».

4. Чаа арын ажыттынып келир. Долдурар ужурлуг хос одуругларны документ езугаар долдурар.

5. Бүртүкелче чагыгны ийи ажыл хүнүнүң дургузунда хынаан соонда, кабинедиңерге QR-код тыптып кээр. Хөмүр-даш складындан одаар чүүл садарда, ол QR-код-биле паспортунарны көргүзүптер силер.

Бир эвес Госуслуги чок болза ...

Дараазында айтыгже баяныкш, <https://cpgu.rtyva.ru/web/guest/Регистрация-в-системе>

Ажыттынып келген арынны чурум езугаар долдурар алыңар.

Бүртүкелче чагыгны ийи ажыл хүнүнүң дургузунда хынаан соонда, кабинедиңерге QR-код тыптып кээр. Хөмүр-даш складындан одаар чүүл садып алырда, ол QR-код-биле паспортунарны

көргүзүптер силер.

«Хөмүр-даш» КИС-ке тус черниң чагырга черин таварыштыр бүртүкедирде...

Адаанда кошкан бланк езугаар билдиришкениңерни долдурга, тус черниң чагыргазының электроннуг почтазынче чорудуптарыңарга, беш ажыл хүнүнүң дургузунда карточкаңар болу бээр.

Билдиришкенин долдурган соонда, чагырга черинден бодуңарның логиниңерни болгаш паролюңарны апар алыңар (электроннуг почта дамчыштыр-даа апар болур).

Беш ажыл хүнүнүң дургузунда хөмүр-даш садарының бүртүкели доостур. Госуслуге QR-код көстүп кээр.

Билдинмес айтырыглар тургустунуп келзе, <https://t.me/gissupport> азы QR-код

биле бир болза, Вайберде: [clk.ru/35X8x](https://t.me/gissupport) айтыгже баяныкш, киргеш, бижиптер.

/ Айдың ОНДАР.

3 РЕГИСТРАЦИЯ В ГИС «Угольная продукция» В ПИСЬМЕННОЙ ФОРМЕ В АДМИНИСТРАЦИИ ОМСУ

Шаг 1: Подать заявление (скачать бланк заявления, заполнить и сканировать) в администрацию ОМСУ.

Шаг 2: После подачи заявления, администрация ОМСУ выдает QR-код.

Шаг 3: В течение 1 рабочего дня вы получите QR-код.

Шаг 4: После получения QR-кода, вы можете использовать его для регистрации в ГИС «Угольная продукция».

Одаар чүүл складтарында

Тываның мурнунда амгы үеде турар кол сорулгаларның бирээзи — кышкы одалга сезонунда одаар чүүлду четчир-биле курлавырлаары, чурттакчы чонну келир кыжын хөмүр-даш-биле үзүк чокка хандыраары. Найысылал Кызыл хоорайда болгаш кожуннарда одаар чүүл складтары маңаа улуг ужур-дузалыг. Олар бо күзүн хөмүр-дашты уургайлардан сөөртүп эккеп, ТР-ниң Чазааның доктааткан өртектериниң кыдыг-кызыгаарын сагып, чонга садар, кышкы одалга сезонунун үезинде хөмүр-даштың четчир курлавырын тургузар ужурлуг. «Шын» солунунун редакциязы оларның ажылын хайгаарап, журналистер одаар чүүл складтарына чедип турар.

Дүүн, сентябрь 5-тиң хүнүнде, редакцияның ажылдакчылары Кызыл хоорайның Мир кудумчуда одаар чүүл складынга барып чораан. Бо склад сайгарлыкчы Д.С. Житконун хууда бүдүрүлгези.

— Одаар чүүл садып сайгарар рынокта беш чыл дургузунда ажылдап тур бис. Ол үениң дургузунда ажылы-выс шуудаан. Хөмүр-даш чүдүрер күчүлүг тракторувус, хереглекчилериниң садып алган одаар чүүлүн сөөртүп чедирер автомашиналар, хөмүр-даш деңзилээр деңзис бар— деп, сайгарлыкчы чугаалаан. — Бир эвес садып алыкчы машиналыг болза, боду-даа сөөртүп ап болур.

Одаар чүүл садар рынокка беш чыл ажылдаан үеде хууда бүдүрүлгениң доктаамал садып алыкчылары база көвүдээн. Олар чылдың-на күзүн бо складтан хөмүр-дашты садып ап чаңчыккан, ынчангаш чагыгны телефон дамчыштыр кирип, өртөөн төлөп каарга, дугурушкан үеде хереглекчинин бажыңыга одаар чүүлду сөөртүп чедире бээр. Кижилерүзү боду туда-даа садып ап болур.

Хууда сайгарлыкчы Житко бодунуң акшазы-биле хөмүр-дашты Каа-Хем уургайдан

садып ап турар. Чурттакчы чонга садып турар өртөө — 1 тоннада 3 133 рубль. Чүгле сентябрь бештиң хүнүнде дүшкө чедир 40 тонна хире хөмүр-дашты хереглекчилер садып алган. А сентябрь 1—5 хүннерде 200 тонна хире хөмүр-дашты бо склад садып чоруткан. Кыш чоокшулаан тудум Кызылдың чурттакчыларының хөмүр-даш садып алыры улам көвүдээр деп, кассир Екатерина дыңнаткан.

Кызыл хоорайның эң хоочун, совет үеде-ле Кызыл хоорайның болгаш оң чоок-кавызында Сукпак, Эзбек, Сесерлиг дээш өске-даа суурларның чурттакчы чону хөмүр-даш садып ап чаңчыккан. Оюн Күрседи кудумчунуң, 4 дугаар бажыңында одаар чүүл склады дүүн, сентябрь 5-те, хаагыг болган. Оң девискээринде чаңгыс машина хире-даа хөмүр-даш дүжүртүмээни херимниң чирин өттүр көскү. «Шынның» ажылдакчылары 5—10 минута дургузунда турда, аңаа 4—5-даа садып алыкчылар келгеш, куп-куруг чорутканнар.

Сентябрь 5-те, Кызыл хоорайда хөмүр-даш складтарының ийизинде байдал ындыг болган.

/ Ш. ЛОПСАН.

Улуг-хемчилер кышка белен

Бо хүннерде юбилейлерин демдеглеп турар Улуг-Хем кожунда кышка белеткел ажылдары кандыг чоруп турар дугайында ук кожунунуң чагырыкчызының бирги оралакчызы Уран Серин дыңнаткан.

Улуг-Хем кожунунуң девискээринде автономнуг котельнаяларлыг 29 албан чери бар, оларның 10-у культура, 10-у өөредилге албан черлери база 9-у көдээ суурларның чагыргалары.

2023 чылдың сентябрь 4-түң көргүзүү-биле чылдың 2-ги чартыының хөмүр сөөртүлгези ам-даа эгелевээн. Тываның даг-руда компаниязындан штрих-кодтарны алган соонда, ынчан хөмүр-дашты сөөртүп эгелээр. Чаңгыс-ла хандырыкчы компанияга чүгле телевизирни кылган соонда, ынчан штрих-кодтарны бээр. Амгы үеде кожунунуң өөредилге болгаш культура албан черлеринде хөмүр-даш дээш чарган керээлер езугаар телевизир ажылдары чоруп турар.

Кожунда печка одаар чер бажыңнарның саны — 3803. Чер бажыңнарның чылда хөмүр-дашка хереглели ниитизи-биле 25 961,42 тонна. Шагаан-Арыгга — 14 704,1 тонна, Арыг-Бажыгга — 663,9 тонна, Арыскагга — 598,3 тонна, Арыг-Үзүүнге — 1536,5

тонна, Ишти-Хемге — 779,07 тонна, Ийи-Талга — 878,4 тонна, Торгалыгга — 1734,05 тонна, Хайыраканга — 2623,7 тонна, Чаатыга — 1151,5 тонна, Эйлиг-Хемге — 1291,9 тонна.

Шагаан-Арыг хоорайның хөмүр складын август айда «ТСП» МУБ-туң складынче дамчыдары-биле республика балансызынче шилчиткен. Август 28-тен тура хоорай складынның девискээринде септелге ажылдары чоруп турар. Ооң-биле чергелештир бо неделяда чурттакчы чонга садар хөмүр-дашты база дажып эгелээр. Бо хүнде «ТЭК-4» башкарыкчы компанияның Шагаан-Арыг участогунуң план езугаар белеткел 79 хуу.

Чедери берге Эйлиг-Хем сумузунче хөмүр-даш сөөртүлгези 100 хуу күүсеттинген.

Шагаан-Арыг хоорайның чуртталга фондузунуң болгаш «Алды-Шынаа» МУБ-туң одалга сезонунга белеткел 78 хуу күүсеттинген. Чаа одалга сезонунга чуртталга фондузунуң объектилеринде чылыг болгаш суг хандырылганың белеткел ажылдары эгелээн. Кожунуң одалга сезонунга белеткел ажылдарына ниитизи-биле 7078,65 муң рубль түңнүг 123 хемчегни чорударын планнаан.

Амгы үеде чуртталга фондузу болгаш «Алды-Шынаа» МУБ-туң 60 хемчээниң 47-зи

күүсеттинген, ол 78,0 хууну тургузуп турар.

Кожунда ниитизи-биле 14 культура албан чери бар. Шупту культура албан черлеринге септелге ажылдарын чоруткан, кышка белеткел 100 хуу.

Өөредилге албан черлериниң белеткел 100 хуу (август 28-тиң көргүзүү-биле). Өөредилге албан черлеринге чылдың ээлчеглиг септелгелерин чоруткан, шупту котельнаяларны чугайлааш, ыш үндүрер хоолайларын аштап-арыглаан. Социал албан черлериниң күскү-кышкы үеде беленин хынаар комиссия график езугаар суурлар болгаш хоорайның өөредилге албан черлерин хынааш, эки деп үнелээн.

Улуг-Хем кожунунуң социал объектилерин август 10—11 хүннеринде хынаан түңнелинде, бо хүнде 57 объектинин 39-зу, ол дээрге 68 хуузу, кышка белен деп паспортту алган.

/ Бистиң корр.

«Профессионалитет» өөредилге төвү ажыттынган

«Профессионалитет» федералдыг төлөвилелдин Тывада күүселдези сентябрь 1-де эгелээн. Төлөвилел күүселдезинде сес өөредилге программасын — мал-маган продуктуларының технологи, мал-магандан аш-чем продуктуларының технологи, көдээ ажил-агый машиналарын ажыглаар база септээр мастер, агроном, үнүш ажаакчызы, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин мастери, арга-арыг болгаш арга-арыг-парк ажил-агыйны мастери мергезилдерни шилип алган 490 сургуул өөренип эгелээн.

Таңды кожунуң Балгазын суурда, Тываның агроулетпүр техникумунуң баазында, «Профессионалитет» өөредилге төвү ажыттынганын сагындыраал. Республика Чазааның база Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның деткимчези-биле тускайжыттынган оран-саваларны — эът болгаш сүт продукциязын, бойдус байлаан болбаазырадыр лабораториялар болгаш цехтерни, көдээ ажил-агый машиналарын ажыглаар бүдүрүлгө

мастерскаяларын белеткеп ажыдар дээш улуг ажилдар кылдыганын. 100 млн рубль хире федералдыг деткимче акшалары-биле амгы үениң дериг-херекселдерин садып, көдээ ажил-агый техниказының автопарыгын тургускан.

Сургуулдар өөредилгезинде практикаже угланган арга-хевирлиг билиглер, арга-мергезил, күш-ажылчы чаңылдар экономиканың боттук секторунуң бүдүрүлгелеринге быжыглаттынар. Регионнуң көдээ ажил-агый адырында тергидекчи черни ээлеп турар ажил берикчилери — төлөвилелдин партнерлары-биле чогуур дугуржулгалар чедип алдыганын. «Вавиол» КХН, Михаил Санниковтуң ТФА, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери «Идегелдин чери», «Бай-Хол», «Чаа орук» база өске-даа көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативтери — оларның аразында.

«Аграрлыг регион болганда, көдээ ажил-агый адырын механизастаарынче база автоматчыдарынче күжениш-

кинерни салып турар бис. Езулуг бүдүрүлгелерге ажилдар кылдыр амгы үениң дериг-херекселдеринге сургуулдарны дораан өөредип эгелээри, биске чугула» — деп, Владислав Ховалыг социал четкилерде бодунуң блогунга чаа өөредилге төвүнүң ажыттынганының дугайында республиканың чурттакчы чонунга дыңнаткан. «Профессионалитет» төлөвилел көдээ ажил-агыйыга база өөредилге адырынга улуг үлүгнү кириер деп, ол түңнээн.

Тываның Баштыңы өөрүңчү болуушкун-биле чаңгыс чер чурттугларынга байыр чедирип, арга тыптыр болза-ла, бир дугаарында аңаа чедерин аазаан. «Бүгү Россияда 60 хире ындыг төптөр ажыттынган. Оларның бирээзи — бисте» — деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Юбилейлерни төлөптүг уткуп турар

І ИНТЕРВЬЮ

Бо чылын Улуг-Хем кожууннуң 100 чыл, Шагаан-Арыг хоорайның 135 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хемчеглер сентябрь 8–9 хуннеринде республика чергелиг деңнелге болуп эртер. Ийи дакпыр юбилейлерге хамаарыштыр 1990–92 чылдарда Шагаан-Арыг хоорай күүскамунуң даргазы (амгы үеде чагырга даргазы), 2012–17 чылдарда Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы турган Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Мерген Анай-оол-биле ажык чугааны номчукчуларывыска бараалгаттывыс.

— Мерген Кыргысович, Шагаан-Арыг хоорайны болгаш Улуг-Хем кожуунну аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан болгай силер. Ол ышкаш 10 чыл бурунгаар база-ла Улуг-Хем кожууннуң болгаш Шагаан-Арыг хоорайның ийи дакпыр юбилейлери база-ла силерниң удуртулгачар-биле болуп эрткен турган. Амгы юбилейлерге уткуштур чүнү чугаалап болур силер?

— Ам бо хуннерде Улуг-Хем кожуун чагыргазын удуртуп турар аныак удуртукчу коллегам Буюн Михайлович Балбактың Улуг-Хем кожууннуң юбилейлеринге немештир чаа Шагаан-Арыг хоорайның тургустунганындан бээр 50 чыл ою база болур деп демдеглер турары кончуг шын. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырының адаанче кире берген эрги Шагаан-Арыг хоорайны чаа черже көжүрүп, амгы Шагаан-Арыг хоорайның турар черинге баштайгы өргөнни хап, улуг тудуг эгелээнден бээр 50 чыл чеде бергени ол.

Юбилейлиг хемчеглерни баш бурунгаар Чазак деңнелинге тускай доктаал-биле бадылап кааны кончуг эки деп санаар мен. База-ла Улуг-Хем кожуун чагыргазын удуртуп чораан Виктор Кууларович Пюрююнаың чугаалап турары-биле, кожууннуң 80 чыл, хоорайның 115 чыл юбилейлерин республика чергелиг эрттирер дээш Тыва Чазактың тускай айтышкынынга юбилейлерниң шуут бетинде, үзе-тура арай деп-ле ат салдырып алган бис деп турар. Аңаа база-ла Улуг-Хем кожуунну удуртуп-баштап чораан, Тываның экология сайыды турган Дандар-оол Хайынгырбаевич Ооржактың дузазы улуг болган деп билер мен.

Бөгүнгү юбилейлерни шупту чергениң чазак-чагыргазы демниг организастап эрттирип турары өөрүнчүг-дүр.

— Силер хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, кожуун чагыргазының даргазы эрге-дужаалдан халашканыңардан бээр 6 чыл чеде берген-даа болза, удуртуп чораан кожуунуңар, хоорайыңар канчаар сайзырап, хөгжүп орарын көрүп турар болгай силер. Улуг-Хем, Шагаан-Арыг юбилейлерин кандыг чедишкиннерлиг уткуп турарыл?

— Улуг-Хем кожууннуң 100 чылдаанынга уткуштур кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинге хамаарышкан тускай доктаалды Тыва Чазак 2018 чылда-ла хүлээп алган турган. 2021 чылда Чазак солукшканының соонда ында көрдүнгөн хемчеглерге эдилгелер болгаш немелделер кирген. Ол доктаалда көрдүнгөн хемчеглерниң хөй кезии амыдыралга боттанып турары база өөрүнчүг. Чижээ, Шагаан-Арыг хоорай-

да 280 уруг хүлээп алыр чаа «Бодаган» уруглар садын тудуп дооскан, «Солнышко», «Ручеек» уруглар садтарынга немей оран-саваны база ажылгалче кириген дээш-ле салаа басып санаар болза чаа тудуг-суур немежип турары каракка көскү. Ылаңгыя орук тудуунда чаа чүүлдер дыка хөй. Ол дээрге Арыг-Бажы суурже орук, Шагаан-Арыг хоорайже Кызыл талазындан дорт кирер орук, Арысканче көвүрүглер дээш-ле баар.

Юбилейлерге тураскааткан хемчеглер аразында «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң киржикчилериниң бүдүргөн продукциянының делгелгези база болур. Үезинде ол төлөвилелдиң киржикчилериниң республика чергелиг делгелгези Кызылдың «Сүбедей» спорт комплекзинге болуп турда, Улуг-Хемниң бүдүрүкчүлери аңаа 5 алдын медальды чаалап алганынга амга чедир чоргаарланыр мен. Ол дээрге ниитизи-биле бүгү республиканың деңнелинге тывыскан 25 алдын медальдың 20 хуузу-дур. Ол бүдүрүлгелер ам-даа ажылдап, улаштыр сайзырап турарынга өөрүп чоруур мен.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг федералдыг болгаш республика чергелиг социал программалардан аңгыда, көдээ ажил-агый болгаш үлөтпүр-бүдүрүлгө адырларын сайзырадыр дээш бүгү хемчеглерни ап турарын Арыг-Үзүүде «Оргадай» кооперативин деткип турары херечилеп турар.

«Оргадайның» удуртукчузу Эрес Мандан-оол-биле чоокта чаа ужуражырымга, Чазактың дузазы-биле садып алганы далган-тараа болбаазырадыр чаа дериг-херекселиниң төнчү продукция бүдүрүп болбаазырадырын магадап чугаалаар чорду. Ам ол бүдүрүлгө федералдыг болгаш республика деңнелинге киришкени хөй санныг делгелгелерден эккелген алдын медальдарынга немештир оон-даа хөй шаңнал-макталды алыры чугаажок. А кол-ла чүве шаңнал-макталда, алдын медальдарда эвес болбайн аан. Чаа ажилчын олуттар тургустунуп, эрткен чүс чылдарда октаттына берген тараа шөлдеринге катап тараа-быдаа тарып, чонувуска херек аъш-чемни, ооң иштинде тыва далган-тараавысты кылып эгелээнивис — эң кол чедишкиннивис ол болур.

Ол дугайында Арыг-Үзүү, Ишти-Хем чоогунда октаттына берген черлерде «Оргадай» көдээ ажил-агый кооперативи тараа-быдаа тарып эгелээни шөлдерни бо чазын кезип, хынап чорааш, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг онзаалап демдеглер турганын, ону журналист ажилым аайы-биле дарганы үдөп чорааш дыңнаан мен.

Ниитизи-биле алыр болза, Улуг-Хем кожууннуң 2 дакпыр юбилейлерин чаңгыс чер чурттугларым ажил-ишчи чедишкиннерлиг төлөптиг уткуп турар деп санаар мен.

— Кандыг-даа музур санныг

юбилейлерни эрттирип тура, ажил-амыдыралдың чедишкиннеринден аңгыда чедер-четпестерни база демдеглээри, бурунгаар сорулгаларны салыры чугула болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Мерген Кыргысович?

— Мээң бодалым-биле Улуг-Хемниң болгаш база-ла ам аңгы кожуун апарган Чаа-Хөлдүң чедир шиитпирлеттинмээн кол айтырыы — Саян-Шушенск ГЭС-ти тударының, Улуг-Хемниң эрги Шагаан-Арыг хоорайын, 6 суурун (Алды-Шынаа, Көк-Чыраа, Эйлиг-Хем, Кара-Тал, эрги Чаа-Хөл, Үрбүн) бускаш, көжүрүп турда, күрүнениң ынчангы азап турганы планнарының чедир күүсеттинмээни болур. Ол ышкаш Саян-Шушенск ГЭС-тиң талазындан чедир күүсеттинмээн чүүлдер база хөй. Ону акшаже шилчидип санаар болза, мээң санап турарым-биле 1,5 млрд рубль чедип турар. Тываның Чазаның Даргазының оралакчызы Виталий Бартына-Садының санап турары-биле энергетиктерниң Тывага өрөзи 3–4 млрд рубль деп турар. Виталий Монгушович ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, комитет даргазы тургаш ол айтырыгны федералдыг деңнелге чедир көдүрүп турган кижиги. Ынчангаш ооң санаашкыннары мээңинден тода чадавас.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ол айтырыгны черле эчизинге чедирип, чөптүг чорукту чедип алыр деп идегеп, бүзүрээр мен. Бодум таламдан ону шиитпирлежиринге бүгү күжүм, арга-дуржулгам салып киржир мен.

Ол айтырыгны федералдыг деңнелге катап көдүрүп, чедир шиитпирлээри-биле Тываның социал-экономиказының улаштыр сайзыралынга хамаарышкан эртем-практиктиг конференцияны келир 2024 чылда эрттирер деп Тываның Баштыңының эгелээш-кини улуг идигни бээр ужуруг деп санаар мен. Аңаа чедир, Москвада кол күрүне архивинден эгелээш, Тываның, Улуг-Хемниң, Саян-Шушенск ГЭС-тиң архивтеринде хөй санныг документи-лерни ам-даа шинчилеп чыыры чугула. Бир эвес ол болдуна бээр чүве болза, келир чылда болур эртем-практиктиг конференцияга Саян-Шушенск ГЭС-тиң Тывага чедирген эки, багай талаларын бүгү тала-биле сайгарган доклад азы ном үнүп кээп болур. Аңаа чазак-чагырганың, дора дизе сургакчылаар акша-төгерик талазы-биле, дузазы херек апаар. Амы-хууда мындыг бодалдар-биле Улуг-Хемниң, Шагаан-Арыгның юбилейлерин уткуп турар мен.

— Төрзэн кожуунуңар Улуг-Хемниң, удуртуп-баштап чорааныңар хоорайыңар Шагаан-Арыгның ийи дакпыр оюнуң бүдүүзүндө ажит-чажыт чок интервьюңар дээш улуу-биле четтирдивис, Мерген Кыргысович.

/ С. КУДЕР.

| ШАГААН-АРЫГ ХООРАЙНЫҢ 135 ЧЫЛЫНГА |

Төөгүзү бир янзы

1960 чылдарның ортаа үези чүве ол. Саян артында улуг гидроэлектростанция тудуп турар, ооң тудуун доозуп, Улуг-Хемни ооң плотиназы-биле бооптарга, Үрбүн, Чаа-Хөл, Кара-Тал суурлар болгаш Шагаан-Арыг хоорай турар черге улуг Саян далай тыптып кээр, ол далайга корабльдер эжиндирер, Шагаан-Арыг хоорай порт хоорай апаар, Саян ГЭС-тиң тогу-биле бүгү Тываны чайынналдыр чырыдыптар деп чугаа-соот дойлуп, ындыг уткалыг чүүлдер солуннарда-даа парлаттынып турган. Өвүрде Дус-Дагдан тывылган эрте-бурунгу тыва кижилер ол далайга парходка эжиндирер, магадап чоруунуң дугайында чогаалды-даа улуг чогаалчывыс Кызыл-Эник Кудажи бижиди.

Ынчан мен, 13–15 харлыг элээди оол, ол Саян далайы-даа көрүксеп, парходка-даа эжиндирексеп, харын-даа мырыңай капитан болурун күзеп турган мен. Саян далайны көөр күзелім бүткен, а бо капитан болур, парходка эжиндирер күзелім бүтпейн барган. Ынчалза-даа улуг чаартышкыннар Шагаан-Арыгга болганын көрүп чор мен. Назы-харым улуг болгаш, Шагаан-Арыгның эрткен-барган төөгүзүн аажок сонуургап, ооң дугайында төөгү материалдары-биле танышып чоруур мен.

Шагаан-Арыг хоорайның төөгүзү солун. Орус аян-чорукчу эртемденнер Г.Е. Грижи-

майло, В.В. Радлов, Ф.Я. Кон оларның демдегелдерин номчуурга, 1800 чылдарның төнчү үезинде Улуг-Хемниң оң талакы эриинге беш хире кыдат садыг бүүзелери, орус садыгжы Тарховтуң садыы, он шаа бажың турган. Ол бичии сууржугаштың орус болгаш кыдат чурттакчылары 15 хире кижилер. Ол сууржугаш дыка эптиг черде турарын, ооң чурттакчылары тарааны тарып өстүрүп, малды тудуп, Улуг-Хемден балыктап, сойоттардан (тивалар) мал садып ап турарын шинчилекчи эртемденнер демдегелеп бижээнер.

Садыгжы М.Ф. Тарховтуң 1888 чылда туткан бажыңы келир үеде туттунуп келир Шагаан-Арыг хоорайның төп кудумчузунуң баштайгы бажыңы болган, ынчангаш 1888 чылды Шагаан-Арыг хоорайның үндезилеттинген чылы деп төөгүжүлөр санай берген. 1914 чылда Таңды Тываны хаанның Россияга каттыштырган соонда, орус эрге-чагырга ынчангы Шагаан-Арыг суурну элээн дүрген сайзырадып эгелээн. Чүге дээр, хаанның эрге-чагырганы Тывага калбартырынга болгаш быжыглаарынга Шагаан-Арыгның турар чери дыка эптиг. Орус эрге-чагырга садыгжы Тарховтуң бажыңын садып алгаш, 1916 чылдың октябрь 1-де тус черге школа-ны ажыткан. Школага оолдар, кыстарны А.И. Клеменкова башкы өөредип турган. Шагаан-Арыгның чоок-кавызынга чурттап, орус чон-биле харылзаалыг тиваларның уруг-дарыы база ол школага өөренип эгелээн. 1922 чылда Шагаан-Арыгга совет орус школа, 1929 чылда тыва школа ажыттылган. Шак ынчаар

Шагаан-Арыг суур Улуг-Хемге эртем-билигни тарадырының төвү болу берген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Шагаан-Арыгның чурттакчылары Кызыл Шеригге демни-биле дузалашканнар. Идик-хепти кызыл шеригжилерже чорудуп, фронтуга дуза кылдыр мал-манны база хөйүнү дужаганнар. Фронтуга дуза үезинде чаптанчыг-даа болушкуннар болгулаан. Шагаан-Арыг хоорайның хоочун чурттакчызы, ат-сурагылы журналист Череве Кежик-оол мындыг төөгүнү чугаалаанын дыңнаан мен. Эрги Шагаан-Арыгның чоогунда Белдир-Кежи (Пестуновка) суурнуң орус, тыва чурттакчылары Кызыл Шеригге

ойталааннар. Аңаа хомудаан Кежик-оол ыглап туруп бээр, ооң аскыр дагаазын база белек кылдыр хүлээп алганнар. "Мээң ол алдын-сарала аскыр дагаам, фронтуга хамаанчок, Кызыл хоорайга безин та четкен, та четпээн. Орук ара пашче кире берген чыгы-ла!" — деп каттырып орак кижилер чүве.

Тываны Совет Эвилелинге каттыштырган соонда, Улуг-Хем кожуунуң төвү Шагаан-Арыг дүрген хөгжээн. Чоннуң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек эмнелгелер, культура албан черлери, кончуг улуг тараа шаңы, чүк болгаш пассажирлер АТБ-зи дээш өске-даа черлер ажыттынып, аңаа кижилер ажылдап, хоорайның хөгжүлдизинге үлүүн кирип турганнар.

Улуг-Хем кожуунуң ажил-агылары тараа аймаа, эң ылаңгыя дыка амданныг арбуз тарып өстүрүп турар черге чаа Шагаан-Арыг хоорайны 1973 чылда тудуп эгелээн. Хоорайның тудуун бүгү Совет Эвилели чергелиг комсомолчу тудуг кылдыр чарлаан, тудуг материалдары-биле хандырылга эки-даа болза, тудуг-жуларның амыдыралының байдалы дыка берге — олар өл-шык вагоннарда чурттап турганнар. Чаа Шагаан-Арыгның тудуунга ажылдап келген ажилчиннарны, эрги Шагаан-Арыгның чурттакчыларын бажыңнар-биле хандыраары дыка берге болган. Эрги Шагаан-Арыгның чурттакчылары төрөөн бажың-балгадындан кончуг аар сагыш-сеткилдиг чарлып, оларның чамдыызы чаа хоорайже көжер безин хөңнү чок турганнар. Ону кинооператор Шамиль Седен-оолдуң 1988 чылда тырттырган "Зона затопления" деп кинозунда ол-ла олчаан көргүскен.

Амгы Шагаан-Арыг хоорай чаа салгалдың хөгжүлдегил оран-савазы. Ону оларның ада-өгбелери тудуп эгелээн, ам аныяк салгал улаштыр тудуп, сайзырадып турар. Улам-на хөгжү, Шагаан-Арыг, бир янзы онзагай төөгүлүг хоорай!

/ Владимир ОНДАР,
хоочун тудугжу.

| САМГАЛДАЙНЫҢ 250, ТЕС-ХЕМ КОЖУУННУҢ 100 ЧЫЛДААНЫН УТКУШТУР |

Амбын-нояннарның эрге-чагыргазы

(Төнчүзү. Эгези
№ 65 «Шында»).

ДУН ОГЛУ СОДНАМ-БАЛЧЫР

Амбын-ноян Соднам-Балчыр 3 ажы-төлдүг болган. Оглу Ланзын Назынчап Соднам-Балчырович 1916 чылда төрүттүнгөн. Бүгү назынында Самагалдайның садыг-сарылга төвүгө бызаңчылап чораан. 1970 чылда ажил-хүлээлгезин күүседип чорааш, озал-ондактан мөчөөн.

Уруу Балдаң-оол Саар Соднам-Балчыровна. Амбын-ноянның күдээзи Балдаң-оол Делгер «Чодураа» колхоз, совхозка бызаңчылап ажилдап чораан. Кончуг топтуг-томаанныг кырган, шолазын безин «Томаанныг Балдаң» дээр. Чыргалаңды сумузунуң Ленин кудумчузунуң кудук адаанга бажыңга чурттап чорааннар. Ол бажың ам-даа бар.

Курбуу Билзетмаа Чамчиевна. Амбын-ноян Соднам-Балчырның уруу, 1919 чылда төрүттүнгөн. Бичии уругну Самагалдай хүрээзиниң улуг ламазы Чамчы-даа азырап каан. Уруунуң караа ногаан болган, ындыг өңнүг каракты төрө херээн өскерлирин оштаан дээш, өөнүң иштиниң төрели болур Чамчы башкыга азырандыга берипкен.

Амбын-ноян Соднам-Балчырның уйнуу, хүндүлүг башкым, угбам ышкаш апарган Майя Назынчаповна музейивиске хөй катап аалдап кээп, 2014 чылдың июнь айда Амбын-ноян Соднам-Балчыр – кырган-ачазының төрөл бөлүүнүң «Ада-салгалының ыяжын» кылып эккеп берген. Тыва дыл башкызы, Улус өөредилгезиниң тергиини.

Амбын-ноян Соднам-Балчыр Тывавыстың төөгүзүндө сөөлгү Амбын-ноян болуп арткан. Ооң ады «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Тыва Республиканың Күрүнө номунче кирген. Ооң чуруун үежилериниң бижип турарын өөренип көргөш, ындыг хевирлиг турган деп, даап чураан чуруу. Төөгүдө, чогум бичии турда ава, ачазының чанында олурар чуруу бар.

Амбын-ноян Соднам-Балчырны 1921 чылда ТАР-ның Чазааның даргазынга алдар-адын, эрге-дужаалын хүндүлээш, боду чокта соңгаан, ынчалза-даа хүндүлүг өгбевис Амбын-ноян Соднам-Балчыр ол бедик эрге-дужаалдан ойталаан.

ИЙГИ ОГЛУ ЛИКТАН-СҮРҮҢ

Амбын-ноян Комбу-Доржунуң ийги оглу Ликтан-Сүрүң үш ажы-төлдүг болган: оолдары Авида, Бопуй, хеймер уруу

Каадыр Ликтан.

2021 чылдың июль 5-те телефон долгап келген. Тудуп алырымга: – Мени Виктор дээр, мээң-биле чугаалажыр үеңер бар бе? Комбу-Доржунуң тонун сумум музейинге бээр деп бодап тур мен – деп, дыка оожум, серемчилелдиг үн-биле чугааланды.

Кулаамга, дыңнаанымга бүзүревейн, олурган бодум тура халып келгеш, чай чок турган бодум: – Ийе! Ийе! Кайда? Канчап? Шын бе?

Тонну чеди ай төнчүзүндө эккеп бээр болду, ынчалза-даа мен бодум ам дораан, азы бо кежээ-даа, азы даарта-даа барып алыр деп турарымны илередин, адресин та чүге девидеп айтырдым. Аңаа мээң кичээнгейим, үнелелим, Виктор Авидаевичиниң чигзини-ишкинин эзилдирипти.

– Ынчаарга, башкы даарта эккеп бээр мен, диди.

Даартазында аш-чемим кылып белеткеп алгаш, манап олурумда, Виктор Авидаевич, Татьяна Доржуевна Оюннар келди.

Виктор Авидаевич Амбын-ноян Комбу-Доржунуң ийги оглу Ликтан-Сүрүңнүң уйнуу, ол кырган-ачазы Ликтан-Сүрүң Комбу-Доржуевичиниң дугайында чугаалады: – Хувискаал эгелей бергенде, байларның эт-хөреңгизин хавырып эгелей бергенде, Ликтан-Сүрүң ачазы Комбу-Доржунуң кара хураган база авазының ак хураган кежи тоннарын, өске-даа үнелиг чүүлдерин ийи аптарага суккаш, ооң соонда

ону буга кежи улуг барбага ширилээш, чаъс, хар кирбес, дегбес куйга эки үе келгиче шыгжаан.

Ликтан-Сүрүңнү ноян дүжүмет кижиниң оглу дээш буруудаткаш, шииткеш, Черногорск хоорайже шөлүпкен. Ол шөлүүрде 11 харлыг оглу Авидазы-биле катый шөлөөн. Өөнүң ишти Часкал Диизеңмаа бичии 1 харлыг Бопуй оглу-биле арткан.

Черногорск хоорайга өске херектээннер-биле ыяш кезип, белеткеп ажилдап турган, ол черге үймээн (тура халыыш-кын) дыка болур турган. (Мээң бичии тайылбырым: аны-як-өскөн арай билбес боор. Хувискаал болган соонда, бүдүн ССРЭ-ге байларның-даа, ааска өй чүгээр кызымак чурттап олурган улустуң-даа эт-хөреңгизин хавыргаш, чудурук байлар дээш аай-дедир шөлүп турган. Оларның бажың-балгадын, эт-севин, идик-хевин хавырып апаргаш, өгнүң ээлерин шөлүп, шаажылап, ажы-төлүн, алган кадайын кудумчу-же үндүр октаптарга, аарааш, аштааш чок болуп турганнар көвей турган. Хувискаалдың бир өртээ ол. Черногорскунуң кара-бажыңыга ССРЭ-ниң янзы-бүрү булуңнарындан ындыг-ла политиктиг шииттирген улус долган. Аар кем-херек үүлгеткен кижилер чүгле 20 хире-ле хуу болур турган).

Виктор Авидаевич элээди школачы турган үелеринде кырган-ачазы-биле кады хой кадарып чорааш, арай деп айтырып, бичии, бичиилеп билип

ап чораан. Ноян оглу болгаш аар-берге чуртталганы эрткен болгаш, чаа чазакка ол хевээр бүзүревес артканы ол турган ирги бе. Айтыртынып туруп бээрге, артында хорадай бээр турган.

Ноян уйнуун оон ыңай дыңнаалы: – Ортаакы Азиядан, Кавказтан янзы-бүрү нациялыг кижилер дыка көвей турган. Үймээн эгелээрге-ле, кырган-ачам оглу Авиданы даг дег чыгган ыяштар аразынче чажырыптар турган, оон суг, аш-чем дажып оглун чемгерер. Чүге дээрге, бичии кижии тудушкан, согушкан улуска бастырып алза дээш, чакпыыл ок дээпсе дээш, оглу дээш дыка коргар турган. Үймээнчилерни боолаарын боолааш, туттурганын эттээш, чылча басып каарга, бүгү чүүл оожургай бээрге, оглун барып уштуп алыр. Ачам Черногорскуга 3 чыл болган, оон кара-бажыңның удуртулгазын дилеп тургаш, Тываже чанар дээн орустарга чагааш, оглун чандырган.

Ачамның дуңмазы, кырган-ачам сугнүң бичии уруу Каадыр шөлүлгеден эглип келгенде, төрүттүнгөн.

Ачам Авида Ликтан-Сүрүнович дыка үр паспорт документ чок чурттаан. Улгады бергеш, авамга душкаш, өг-бүлө тудуп эгелээш, авам Мандалмаа Шыыраповнаның Таңды кожуунга көдээ совет черинге ажилдап турган төрелдериниң ачызында паспорттуг болган. «Пачпорт» деп каан ногаан документизин дыка камнаар, хумагалаар чораан».

Амбын-ноян Комбу-Доржунуң уйнуу Авида Ликтан-Сүрүнович дугайында ол үениң улузу, улгады берген чаңгыс чер чурттуглары билир боордан башка, ооң ындыг солун угун билир улус ховар-ла.

Амбын-ноян Комбу-Доржунуң ийги оглу Ликтан-Сүрүң

черле ноян, бай эргетен кижиниң төлү чораан болгаш, моолдап номчуур, бижиир, кириллицаны база үезинде дораан өөренип алган. Ол үениң улузу улуг, биче дивес номчуп, бижип өөредип турган. Ноян оглун ындыг школаже киирбээн. Черногорскуга 7 чыл шөлүлгеге турган болгаш арыг орустаар база апарган.

Ликтан-Сүрүң Комбу-Доржу оглу 1900 чылда төрүттүнгөн, 1974 чылда чырык өртем-чейден чораан, өөнүң ишти Часкал Диизеңмаа 1906 чылда төрүттүнгөн, 1985 чылда бурганнаан.

Амбын-ноян Комбу-Доржунуң уйнуу Авида Ликтан-Сүрүнович Оюн 1922 чылда төрүттүнгөн, 1975 чылда чок болган. Ачазының соонда чүгле бир чыл чурттаан.

КОМБУ-ДОРЖУНУҢ ТОНУ-МУЗЕЙИВИСТИҢ ҮНЕЛИГ ЭКСПОНАДЫ

Виктор Авидаевич, Татьяна Доржуевна Оюннар ада-өгбелериниң төөгүзүн камныг кадагалап, шыгжап чораанынга дыка өөрүдүм, амырадым. Ада-өгбелериниң дазылын быжыглап, оларын ыдык-шыдып амыдырап чоруур улусту дыка хүндүлээр мен. Олар келирде, артында сүттүг, амданныг конфеталарлыг, чугаалап ханмас үнелиг, кайгамчык экспонат болур кырган кырган-ачазы Амбын-ноян Комбу-Доржунуң хураган кежи тонун арыг хаптан ужулгаш, меңээ хүлээдип берди.

Тон ийи турган болду, кара хураган кештиг эр тон, ак хураган кежи кыс тон.

Музейивиске эккеп берген эр тонну Амбын-ноян Комбу-Доржу кедип чораан. Чеди айның үези шупту дең дыдыраш, чаражы аажок кара хураган кештеринден даараан.

Авазы Мандалмаа Шыыраповна тонну илип, чамап чораан, ынчангаш аразында дум-дум ак дүктер бар. Ооң саны 15 болду, ол дээрге ынча хөй катап орлуп, чирлип каарга, ынча катап чамап, септеп турганы ол.

Ноян керни Мандалмаа Шыыраповна Лоовай Тываның эң шевер даараныкчыларының санынче кирип турган. Тоннуң бо хүнге чедир турары дээрге-ле Виктор Авидаевичиниң авазының ачызы. Ол үениң кежи шупту дыдыраш, дең болза, амгы үеде чамап турган хураган кештери суук, дески эвес. Тон чүс ажыг чыл болган болгаш, дыка чуга, хээрэк апарган, кештериниң тудуштур даараан үттеринден адырып турар. Даараарга-даа ине шиштээн черинден орлуп турар. Даштын биче аяк хээлиг көк чаа торгу-биле додарлап каан. Куру-даа, торгу-даа амгы шагның.

Виктор Авидаевич, Татьяна Доржуевна Оюннар кырган кырган-ачазы Амбын-ноян Комбу-Доржунуң эдилеп чораан, оон кырган-ачазы Ликтан-Сүрүңге келген ийи

Верховный правитель Тувы – Амбын-ноян (в центре)
1889 г. Фото Н. Ф. Караева
Supreme Ruler of Tuva – Ambyn-noy and the others
1889. photo by N. F. Karaeva

/ Амбын-ноян Комбу-Доржу паараңының дүжүметтери-биле.

(Уланчызы 9-ку арында)

(Төнчүзү. Эгези
8-ки арында).

/ Григорьевтин күш-биле
дүжүлгеге олурткан 11-ги
Амбын-ноян Агбаан-Демчи.

» Ада-өгбелеривис
үезинде эт-херек-
селдиң өртээ дыка улуг
турган. Даараныр инени
молдурга-биле садып ап
турган

аптараны дыка хумагалыг
эдилеп чоруурлар. Чүс чыл
бурунгаар ол үениң уран-шевер
кижилериниң будуп, сиилбип
кылганы олчаан арткан, амгы
үениң будуун-даа дээспээннер.
Аптарга дыңзыг дээптер-
ге-ле, дозузу тоглап дүжүп
турар.

Татьяна Доржуевна: – Рес-
тавациялап алыылы бе?
– дээрге, Виктор Авидаевич
аптараларга шуут дегдирбес.
Согааш, балазы база бар.

Виктор Авидаевич аас-ке-
жиктиг солун таварылгага
база таварышкан болду. Ол
бичии турда, ада-иези Ал-
ды-Шивиге чайлап турда,
Тываның дээди эртемниг
бирги чурукчузу, чаңгыс чер
чурттуувус Сергей Лаңзы кээп,
төөгүнү сонуга, айтырып,
өг-бүлениң төөгүлүг чурукта-
рын чуруур мен дээш, тыртты-
рып алган диди.

Авида Ликтан-Сүрүңович
биле Мандалмаа Шыраповна
5 ажы-төлдүг болганнар:
Алевтина, Белек-Байыр (чонга
ады Олег), Людмила, Лориса,
Виктор Оюннар.

Виктор Авидаевич, Татьяна
Доржуевна Оюннарны сетки-
лимниң ханызындан магада-
дым. Мындыг ховар, үнелиг
этти камнап чорааны дээрге,
чонунуң мурнунга дыка хары-
салгалыг болганы бо.

Россияның империязы дүш-
кен-даа болза, императорлар-
ның салгалындан төрүттүнген
төлдери кадагааты күрүнеде
чурттап чоруур-даа болза,
оларны амдыгаа чедир өндүр
ноян, улуг ноян-агай, тайжы

уруг деп адап турар болгай.
Амбын-нояннарывыстың
оваадайы дүшкен-даа болза,
салгал дамчаан ханы-биле
тайжы-хувулгааннар болуп
артарлар.

Бистиң школавис музейин-
ге хүндүлүг өгбевис Амбын-но-
ян Комбу-Доржунуң тонун
эдилээр езулуг, кайгамчык
улуг ат-алдар дүштү. Июль
5-тен бээр онзагай экспо-
нат-биле чоргаарланып, өөрүп,
музейжи кижиге эдээм долдур
тускай белек келгенин мин-
нип, черге чедир күдүк басып
тейлеп олур мен.

Амбын-ноян Комбу-Дор-
жунуң кара хураган кежи
тону тыва нацияның, чоннуң
кайгамчык бир өнчүзү болуп
турар.

/ Амбын-ноян Соднам-Балчыр
11-ги Амбын-ноян Комбу-
Доржунуң оглу

ТывАНЫҢ БИР ТУСКАЙ ОГЛУ — АГБААН-ДЕМЧИ

Агбаан-демчи — чаңгыс-ла
ызыгуур салгаваан Амбын-но-
ян. Тываның төөгүзүнге
кайгамчык исти арттырган.
Өде-чара, эрес-дидим, Моолга
бедик шажын эртемниг чедип
алган. Ол дүжүлгеге 1915 чыл-
да олургаш, бир чыл болгаш
1916 чылда боолаткаш, чок
болган.

Тывавыстың бир тергиин
оглу. Ол төрүмелинден чаян-
ныг, орус, англи, моол дыл-
дарны тергиин билир, быжыг
билиглиг кижиге чораан. Садыг
кылып тургаш, Тываның чок
дээн бай эргетени болган.
Ат-алдары ук-ызыгуур салгаан
дүжүмөттөрдөн бедик. Орус
чонга каттыжар деп бодалды
чонга нептереткен.

Эвээш санныг тыва чон
келир үеде салым-чолун орус
чурту-биле холбаштырза кеди-
лиг деп санап, эртем-билиглиг
улуг орустуң эктинден даянып,
эдээнден туттунуп, уруг-дарыг-
ны үжүк-бижикке өөредип,
биче-буурай тыва чонумну
улуг оруска каттыштырай деп
ажылдап чораан.

Амбын-ноян Агбаан-демчи
чаштарга школа ажыдып, орус
дылды ажы-төлге өөредир со-
рулгалыг турган. Ынчалза-даа
ооң күзелдери бүтпейн барган.

Агбаан-демчини Самагал-
дай хүрээзиниң хуралынга
чорааш, Шуурмакче чанып
кел чорда, Шураштыг иштинге

» Эвээш санныг тыва
чон келир үеде са-

лым-чолун орус чурту-би-
ле холбаштырза кедилиг
деп санап, эртем-билиг-
лиг улуг орустуң эктин-
ден даянып, эдээнден
туттунуп, уруг-дарыгны
үжүк-бижикке өөредип,
биче-буурай тыва чонумну
улуг оруска каттышты-
рай деп ажылдап чораан.

эрги арттың Хүлбүс-Баштыг
деп черниң кырынга кедээш,
боолап каан.

Бир катап музейге безин
ажылдавайн тургаш, сумум
улустары Чикей Николай акый-
ны ол кезек черден эрги боо
тып алган деп турганнар. Су-
раа дыңналган боону сонуга-
гап, дилеп-даа турдум. Ада-өг-
белеривис үезинде эттерниң
өртээ дыка улуг турган, инени
безин молдурга-биле садып
ап турган деп чүүлү школачы
чорааш номчааш, кайгаар тур-
ган мен. Ине-биле деңнээш, ам
боону бодаптарга, болза-даа
өртектиг турган. Ындыг улуг
өртектиг этти канчап октаптар
турган боор. Ол боодан-на Аг-
баан-демчини боолаан турган
боор. Сүлчээлешкеннер кор-
гунчуг үүлгедиг соонда, чиңгис
аразынга чажырганнар турган
боор, үе эрте бээрге, боо чер
кырынче үнүп келген. Че-
же-даа айтыртынгаш, төөгүлүг
боону тыппайн барган мен.

Өгбевистиң ийи оолда-
ры Дирчинчап, Камаа ескүс
артканнар. Хувискалдың
эзининге бөөлдедип, бүгү
нояннарның, дүжүмөттөрниң,
хамнарның, ламаларның ажы-
төлү деп кыстырып, аай-дедир
шөлүттүрүп, сүрдүрүп өзүп
келгеннер.

Камаа ажы-төл чок болган.
Дирчинчап Усинскиже шөлүт-
түрүп, түрээриниң мага-
зы-биле түрөп чорааш, катап
Бай-Дагже көжүп келген. Ол
үш оолдуг болган: Эне, Окчаа,
Николай. Эне — тос, Окчаа —
үш, Николай — 6 ажы-төлдүг
болганнар, Агбаан-демчи 18
уйнуктуг, ооң салгалдары 105
кижи болган.

Амбын-ноян Агбаан-демчи-
ниң уйнуунуң уруу Вера Энеев-
на Эрзин кожуунда Бай-Даг су-
музунда чурттап чоруур. Вера
Энеевна өөнүң ээзи Оолак
Шожутович-биле 2008 чылда
Россия чергелиг «Шынчы чо-
руктуң болгаш ынакшылдың»
медалынга төлептиг болган-
нар. Күдээзи Оолак Шожуто-
вич «Эрзин кожуунуң алдар-
лыг хөөмейжизи» деп хүндүлүг
аттың эдилекчизи. Олар алдын
куда чедир чурттааннар.

/ Урана ЭРТИНЕ.

Кадат чок малдың торгаалы 5 муң хире рубль

Кадат чок одарлап чоруур
мал автомобиль оруктарынга
айыылдыг озал-ондактыг
байдалды тургузуп турар.
Оон түңнелинде мал бажын
ышкынган, автотранспорт
үрелген, харын-даа кижилер-
ниң амы-тынынга айыылды
тургускан таварылгалар
чылдан чылче көвүдеп турар.

Б о чылдың эгезинден тура
республикага автома-
шина-биле мал үстүрген
59 факт-барымдааны бүрүт-
кээн. Алды орук-транспорт
болуушкунунуң түңнелинде,
чеди кижиге кемдээн, бир кижиге
мөчээ.

Практикадан алгаш көөрге,
автоаварияларның хей кезии-
ниң байдалдары демейлежи-
п турар. Аът азы бода мал хе-
нертен орукче халып келирге,
чоллаачы ону оюп четтикпейн
баргаш, малды үстүрүпкеш,
автомашиназын башкарып
шыдавайн барган болур. Шак
ындыг орук-транспорт болууш-
куннары хей нуруузуңда орай
кежээ, имиртиң болгаш дүнеки
үелерде болуп турар.

Чоллаачылар «Мал сүрер
чер», «Дириг амытаннар» деп
орук медээ демдээнге чогуур
кичээнге салыр ужурлуг.
Аалдарның, фермаларның,
дузалал ажыл-агыйлары-
ның болгаш мал-маганының
одар-белчирииниң чоогунда
автооруктарда, аң-меңниң
турлаглап көжер черлериниң
девискээринде автомобиль
оруктарының кыдыында
чогуур демдектерни тургузуп
каан. Орукка дүрген халдып
чорааш, хенертен көстүп
келген мал-биле үскүлежири
кончуг берге түңнелдиг болур.
Чүге дизе малдың деңизи чүс
килден оранчок ажыг бооп
болур.

Күрүне автоинспекторла-
ры ук айтырыгны шиитпир-
лээри-биле малчыннарның
аалдарына барып четкеш,
тайылбыр ажылын доктаамал
чорудуп, бода болгаш чылгы
малдың мойнунга чырык
херелдендирер багларны үлеп,
шарып берип турар.

Бо удаада күрүне автоин-
спекторлары Тыва Респуб-
ликада ИХЯ-ның Хей-ниити

» Тыва Республи-
каның админис-

тративтиг эрге-хоой-
лу дүрүмнерин хажыдар
чоруктарның дугайында
дүрүмнүң 5.3. чүүлү ёзу-
гаар, хуу мал-маганның,
ээзи азы кадарчызы чокка,
ээн одарлап чорааны дээш,
торгаалы 5 000 хире рубль
болур.

чөвүлелиниң кежигүнү Ирина
Качан-биле кады Кызыл
кожуунда дузалал ажыл-агый-
ларга барып чораан. Малчын-
нар-биле ужуражып чугаа-
лашкан. Коданындан астыгып
чыдып калгаш, автотрасса
чоогунга одарлап туруп бээр
малдарга чырык херелденди-
рер багларны шарып турган-
нар. Тускай баглар караңгы
үеде 400 метр ыракта кел
чоруур автомашинаның кара-
ның чырыын удур херелденди-
риптер. Дүне халдып чораан
чоллаачы ону эскерип көргөш,
үскүлежишкиден чайлай
берип болур.

Тыва Республиканың ад-
министративтиг эрге-хоойлу
дүрүмнерин хажыдар чорук-
тарның дугайында дүрүмнүң
5.3 чүүлү ёзугаар, хуу мал-ма-
ганның, ээзи азы кадарчызы
чокка, ээн одарлап чорааны
дээш, торгаалы 5 000 хире
рубль болур.

Мал-маганны кадат чок
одарладыры таарымча чок
болуушкуннарга чедирип
турар болганда, малчыннар
боттарының харысалгазы-
ның дугайында уптайн, сактып
бодап чоруур ужурлуг.

/ Тыва Республикада ИХЯ-
ның күрүне автоинспекция
эргелелиниң медээлеринден
Р. ДЕМЧИК белеткээн.

“Эне сөзү” – эргим солун

Чоокта чаа А.С. Пушкин аттыг библиотекага чогаалчы Артык Ховалыгга ужураштым. Артык бодунуң чаа үнген номунуң бирээзин меңээ берди. Ынчаар-ла Артыктың артык номнарын каш-даа кижиге алды.

1972 чыл. Редакцияның «Шынчы» хана солунун кады кылып турдувус. Черле артыкташпаан бис. Бир кожуун чорааш келиримге, байырлал бүдүүзүнүң солунун белеткеп алган олур. Өң чок. «Кызыл будук болза аа?» — дээш, удур көрнүп кээримге, мээң караамның кайнаар угланганын эскерип кааш, дораан-на ажилдаар өрээлинче маңапты. Ынчаар-ла эрин будуур будук-биле хана солунувусту өңөп алдымыс. Артыктың эскеричели кымдан артык болду.

30 чыл үнмээн «Сылдысчыгашты» катап үндүрер дээш, «Пионерская правда», «Комсомольская правда», Комсомол Төп комитети, телевидение, СЭКП-ниң Тыва обкому ынчаар ийи чыл чагаалашканымның түңнелинде, солун үнүп эгелээн. Удаваанда партия, комсомол дүшкен, «Сылдысчыгашты» акшаландыраар чер чок. Москвада Бүгү-эвилелдин Уруглар фондузунга баарымга, «Сылдысчыгашты» дораан-на акшаландырыпкан. Оон чаа келиримге-ле, Артык мени аажок манаан тур, чаа солун, чаа редакция, чаа типография тургузар деп. «Сылдысчыгашка» мындыг ажил меңээ артык эвес болган.

1990 чылдың октябрь — 1991 чылдың март. «Сылдысчыгашка» ажилдап тургаш-ла,

«Эне сөзүн» үндезилеп, тургузуп, бижип, парлап эгелээн баштайгы базымнарым бо-дур. Чааскаан редактор, харысалгалыг секретарь, бижики, корреспондент, компьютержи база корректор мен. Ол-бо кижилерге материалдар чагыыр, келген чагааларны ажилдаар база парлалгаже кириер ажилчын мен. Чартык чыл дургузунда шалың албас, «шаңнал» көрбес журналист турдум. «Сылдысчыгашка» хүндүс ажилдаар, «Эне сөзүн» дүне кылып турдум. Артык шак тыптырга-ла меңээ бо-ла келир. Ол ынчан «Шын» солунуң үлетпүр килдизиниң эргелекчизи турду.

Коллектив чок «Эне сөзүг» чааскаан ажилдааным соонда, 1991 чылдың мартта Любовь Батурина мээң орнумга редакторлай берди. Ооң соонда Светлана Козлова, Эмма Цаллагова редакторладылар. Июньда ам-на Артык Ховалыг редакторлап кирипкен, коллектив тургустунган, шалың-даа, гоно-рар-даа чаяанында келген.

Чартык чыл хире чааскаан ажилдаан чаа солунумдан чазын-на чарылдым. Үжен чыл үнмээн «Сылдысчыгаш» үндезилээрин үргүлчүлөп кириптим.

«Эне сөзү» мени мынчаар «Сылдысчыгаштан» дилеп алган соонда, Херэеженнер эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү болуп, киришпес-ле ажилым чок апарган. Херэеженнер шимчээшкининиң тергиини Наталья Тиртык-Кара суглар элээр чорукту бүгү кожууннарга он хире чыл суртаалдааш, «Хамык ужур —

кадыкшылда» дээр ном база үндүрдүм. Арага амзавас шайлалгалар, шай байырлалдары, энелерниң эки чаңчыларды ол номда.

«Эне сөзүнүң» үш чылдаанынга тураскаадып Самагалдайдаан Кызылга чедир үш хүн хаактыг маңаштывыс. 1942 чылда ындыг походту Тывага баштай организаастан фронтучу Галина Доваадор 72 харлыг-даа болза, биске оруувусту айтып берип, Кызыл-Арыг, Балгазын, Кур-Чер суурларга сактышкыннарын клуб долдур улуска чугаалап чорду. Хамык улус хаакчыларны Тос-Булакка дозуп, ураалап уткуду.

Ам көрүңер — «Эне сөзү» чүгле кадык амыдыралды эвес, чогаалчыларны база чогулдуптар солун-дур. Ынчангаш мен 1942 чылдың хаактыг походун уламчылай, 1994 чылдың ындыг походун чартык чүс чыл четпээнде, 2023 чылдың мартта база катап организаадым. 1942, 1994 чылдарның походу 2023 чылда ынчаар уламчылаттынган. Аңаа киришкен хаакчылар келир 2024 чылда Самагалдай — Кызыл аразының дөрткү походунга белеткенип турарлар. Олар — «Эне сөзүнүң» эгидикчилери-дир, Артыктың аарыкчылары-дыр. Олар ам эрлерден тудавас энелер, хаактыг халчыр кадыннар.

«Эне сөзү» кожамык мөөрейин чарлаптарга, чүс ажыг кижиге 100–100 куплетти чоруткан. Чадаанадан Ондар Аракчааның 15010 кожамыын чаңгыс корреспондент каш хүн номчаан деп? Чүгле номчуур эвес, куплет бүрүзүн сайгарар, шилир, тайылбыр-

лаар, үнелээр, чара бижиир... Ажыл улуг, ажыгы оон-даа улуг.

Каа-Хемде Бүрен-Бай-Хаактың Бурган-Аксында малчын Борис Дондук-оол үениң байдалын үттей сөглээн, бодунуң байдалын бодай сөглээн кожамыктары дээш, чүс муң акша-биле шаңнаткан. Ону тыпсырын жюри меңээ дагып каан. Ынча акша столум хааржаанда дола берген. Чагаа чорудупкаш, неделя хире болганда, бо шурап келди. Ийе, шуут-ла шурап. Ийи буду дискеткен куду чок, ийи колдук даянгыштыг. Деңге даянгаш-ла, бурунгаар шураар.

— Эрги машина үрелген, инвалидтер эвилелинден «Ока» ап келдим. Баштайгы пассажирлерим бо — дээш, кадайы биле оглунче айытты. Чугаакыры, аксы-сөзүнүң аяныны дораан-на көстү берди.

Акың меңээ чедер сен бе,
Аътка халдып шыдаар сен бе?

Инвалидке чедер сен бе,
Инек малдап шыдаар сен бе?

Бертик-даа бол,
Бут чок-даа бол,
Бериңер деп дилемес мен.
Мегеленип, баажыланым,
Мелегейим көргүспес мен...

Ийи бут чок инвалид хирезинде, аътка шавар малчын боорундан аңгыда, езулуг чогаалчы кижиге-дир бо. Менден-даа, кымдан-даа артык.

«Эне сөзүн» эгелээн өөрүм Күнзекович биле Саяновнага. Кыс парлалгага кириген үлүүн үнелээн А. Ховалыг.

2002.10.02» мындыг үнелелдиг «Аалым болган Ава-Тывам» дээн номун Артык Хем-Оттуковна 2002 чылдың октябрь 7-де берген. Ында бо-ла «Эне сөзүнүң» бодарадыкчыларының бирээзи болган кадайым Сириинмаа Саяновна-биле кады чогааткан шүлүүмнү ол номда кириген болду. Ону номчукчуларга сонургадым.

Сөңнээр белээм бо-ла, энем

Эштиг-өөрлүг, номчукчулуг
«Эне сөзү» эки солун.
Элбек чону эриг баарлыг,
Эң-не эргим, шынчы солун.

Ынчангаш-ла алдар-хүндү,
Ынакшыл-даа бүргээн
солун.

Ырак-чоокта өңүктөри
Ындынналдыр ырлаан
солун.

Чонувустуң шуптузунуң
Чоргааралы болган солун.
Чогаадыкчы кижилерниң
Чогум чепсээ, үнү солун.

Янзы-бүрү мөөрейлерни
Ылап чарлаар, түңнээр
солун.
Чаалап алган тиилекчини
Шаңнаар-мактаар, деткиир
солун.

Эвээш-даа бол үлүүм
кирген
«Эне сөзү» — эргим солун.
- Он чыл болган
найырымга
Олуруш! — деп, чалаан
солун.

Чалалгага өөрээнимни
Чамбы-дипке чарлаайн,
Энем.

Сөглээр сөзүң дыңнаар
дээштиң,
Сөңнээр белээм бо-ла, Энем.
/ Чоодо КАРА-КУСКЕ.

| ХУУДА БОДАЛ |

Куда-дойга хамаарыштыр бодаалдар

Шагның кайгамчык үези чайгы өйде куда, шайлалгалар арбын-на болду. Колдуу маңаа Кызылга эртип турар болгаш (тыва кижиниң төрели хөй) чоок улузунуң дөрт шайлаашкынынга бардым. «Шын» солунга «Арага чок куда» дугайында чүүлдер база үнгүледи.

Чамдык улустуң куданы канчаар эрттирери — оларның күзели-биле болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, арага чокка эрттирерин черле кирип алза эки деп бодаар мен. Янзы-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлер хөй ышкажыл. Элээн каш чылдар бурунгаар эзиртир суксунуң девиин-биле боор, кудага белек кылдыр акша салырда, адааннажыр хөөн турганын парлалгага бижип турган болгай. Ийи-чаңгыс тенек кижилерниң чараш эвес аажы-чаңы-даа турду ыйнаан. Бо сөөлгү үениң кудаларында

араганы көзүлдүр-ле чурум-куда бергенин эскердим. Ырактан келген төрөлдө-ринге хап-савага суп бээри таарымчалыг чорду. Ында кол чылдагаан — руль артын-да чолаачыларның дүрүмге чагыртып турары. Олар бир пак, бир рюмка-даа амзавас ужурлуг. Кудалап келген пассажирлери оожургалдыг чоруптары эки чорду. Моон соңгаар-даа, кожуун-суурларга-даа бо-ла хевээр чурумнуг болуру күзенчиг.

Мындыг таварылганы бижикиседим. Шайлалгадан аңгыда уруун айтырып, дилеп

чедер дээн оолдуң улузунга хөй «онаалга, чагыг» бээри хевээр деп билдим. «Күдээмге дыка таарышкан мен» — деп, мактап тура-ла, арай тура-зында бир ава: «Уругларывыс эки чурттазын деп күзээр болзуңарза, 16 ужа-төш херек» — дээн. Баштактанып турар-дыр деп бодааш, сүмөлешкен түңнелинде, негелде хевээр арткан. Күдээ оолдуң ада-иези черле мында хоорай улузу болгаш муңгарап, кенин айтырып алыр дээн планын чартык чыл узадып соңгаарлаткан. Эш-өөр, төрөлдери бичиилеп садып дузалашкаш, дилегни күүседип, бир кафе-столоваяга езулалды эрттирген. Херек кырында хүнү кээрге, ол 16 ужа-төштү бериксээн хөй төрөлдери-даа келбээн, харын-даа аныяк дуңмалары, ажилдакчы специалистер эпчоксунуп,

угбазының чааскаан ынчаар шиитпирлээнинге удурланып, буруудатканнар.

Ындыг чүүлдер кудашкыларның ооң соонда эп-найыралынга база багай салдарлыы билдингир. Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүңге чүгле аас-кежикти, экини күзээр болганда, артык шүүделдин, аас-дылдың херээ чок турган-дыр ийин. Бо чоокку бир хүнде, радиодамчыдылгага «Бо чылын 900 аныяктар өг-бүле туткан, 400 өг-бүле чарылган» деп чугаалады. Мында бир кол чылдагаан, бирээде, ийи аныяк кижиге

бот-боттарын эки билишпейн, далаш өгленип турарында. Ийиде, аныяк адаларның харысалга чогуун кижиге кайгаар. Үште, оол-даа, кыс-даа уругларның амыдыралынга хамаарылгазы кошкак, ажил-ишчи, кызымак эвес. Чоок кижилери кызып тургаш өглөп-баштап каарга, ону үнелес, анаа оюнчук ышкаш бодаар. Мен чазып ораарым чадавас, маңаа соксап каайн. Өскелер база бодаалдарын үлежи бээр боор.

/ Нина СЕРЕНОТ,
Кызыл хоорай.

Центр офисной мебели «Селера»

На правах рекламы
Сертифицировано

РЕКЛАМА

предлагает:
кабинеты руководителя,
наборы для персонала, кресла, стулья,
компьютерные столы, вешалки, сейфы
и металлические шкафы, жалюзи,
светильники, канцтовары

Сборка и доставка
по городу — бесплатно.

Доставка в районы
республики.

Сотрудничаем со строительными
организациями

г. Кызыл, ул. Ровенская, 3. С 9 до 18 часов, в субботу с 10 до 16 часов.
Выходной день — воскресенье. Телефоны: 5-15-40, 5-07-55.

E-mail: selera-T@mail.ru

ООО «ЭНЕРГОСТРОЙ» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

Машинист автокрана ХСТ-25, г/п 25 т
Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251.
Бригады: плотников, бетонщиков, отделочников.
Начальник ПТО
Инженер ПТО
Мастер СМР
Сварщики, газосварщики.
Разнорабочие

Тел: 89133515140, звонить в рабочее время.
Или по адресу ул. Колхозная 2а

ООО «СЗ Энергострой» срочно требуются:

- Водитель сидельного тягача MERCEDES-BENZ ACTROS, категории E
- машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
- Начальник ПТО
- Мастер БСУ
- Крановщик на XCMG-ХСТ-25т
- Разнорабочие
- Столяр-жестянщик
- Мастер СМР
бригады: плотников-бетонщиков
- обращаться ул. Колхозная 2а, тел. 89133515140

Извещение о размещении промежуточных отчетных документов по результатам проведения государственной кадастровой оценки объектов капитального строительства, расположенных на территории Республики Тыва

В соответствии с требованиями статьи 14 Федерального закона от 03.07.2016 № 237-ФЗ «О государственной кадастровой оценке» Министерство земельных и имущественных отношений Республики Тыва сообщает, что с 16.08.2023 года в фонде данных государственной кадастровой оценки (www.rosreestr.ru) и на сайте Государственного бюджетного учреждения Республики Тыва «Центр государственной кадастровой оценки» (<http://tsgko17.ru/promezhutochnye/>) размещены промежуточные отчетные документы по результатам проведения государственной кадастровой оценки объектов капитального строительства, расположенных на территории Республики Тыва.

В срок до 14.09.2023 года Государственным бюджетным учреждением Республики Тыва «Центр государственной кадастровой оценки» осуществляется прием замечаний к промежуточным отчетным документам.

Замечания к промежуточному отчету могут быть представлены любым заинтересованным лицом и должны содержать:

- фамилию, имя и отчество (последнее - при наличии) физического лица, полное наименование юридического лица, номер контактного телефона, адрес электронной почты (при наличии) лица, представившего замечание;
- кадастровый номер и (или) адрес объекта недвижимости, в отношении определения кадастровой стоимости которого представляется замечание;
- указание на номера страниц промежуточных отчетных документов, к которым представляется замечание (по желанию);
- суть замечания.

К замечанию к промежуточным отчетным документам могут быть приложены документы, подтверждающие наличие ошибок, допущенных при определении кадастровой стоимости, а также декларация о характеристиках объекта недвижимости.

Днем представления замечания к промежуточным отчетным документам считается день его представления в бюджетное учреждение, день,

указанный на оттиске календарного почтового штемпеля уведомления о вручении (в случае его направления почтовой связью), либо день его подачи с использованием информационно-телекоммуникационных сетей общего пользования, в том числе сети «Интернет».

Замечания, не соответствующие требованиям, установленным статьей 14 Федерального закона от 03.07.2016 № 237-ФЗ «О государственной кадастровой оценке», не подлежат рассмотрению.

Прием замечаний к промежуточным отчетным документам осуществляется одним из следующих способом:

1) при личном обращении по адресу: 667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, д. 57, помещения 13-15;

Режим работы Учреждения: понедельник-четверг с 08:30 до 17:30

пятница с 08:30 до 12:30
перерыв на обед с 12:30-13:30

Прием обращений осуществляется в рабочие дни. В предпраздничные дни время приема сокращается на один час.

2) почтовым отправлением с уведомлением о вручении по адресу на почтовый адрес: 667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, д. 57, помещения 13-15;

3) при личном обращении в многофункциональном центре предоставления государственных и муниципальных услуг;

4) в форме электронного документа, подписанного усиленной квалифицированной подписью заинтересованного лица или его представителя на электронный адрес: tsgko17@mail.ru.

Форма заявления замечания по ссылке: Примерная форма замечаний и согласие на обработку персональных данных.

По всем вопросам подачи (приема) замечаний необходимо обращаться по телефону

8 (39422) 3-25-24,
3-37-03, 3-24-07.

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:
8(394-22)3-33-22

г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТываМедиаГрупп

**ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ**

РЕКЛАМА

ХУДИ
+печать

ФУТБОЛКА
+печать

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

12+

ГАУ РТ "ИД "ТываМедиаГрупп" ИНН 1701062430

реклама

Музыкальная передача

"От всей души"

ПЕРЕДАЧА ВЫХОДИТ КАЖДЫЙ ДЕНЬ

ПО АДРЕСУ:

г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru

8(394-22) 2-18-10,

8-923-267-0749

Акция действует:

с 01 июля по 31 августа 2023г.

2500руб.

~~3500~~
руб.

- 1 песня
- 6 фото
до 70 слов

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб. (12+)

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Самдан Алиса Ивановны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 лет из категории земель населенного пункта, с видом разрешенного использования — для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгуртут, ул. Лесная, д. 7, с площадью 1500 кв.м., с кадастровым номером 17:19:0101006:369.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртут, ул. Молодежная, д. 1/2 с понедельника по среду с 9:00 до 13:00 часов администрация Тере-Хольского района.

Сагыш-сеткилди хаара тудуптар шүлүктөр

Тыва чечен чогаалдың үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозачы, шиичи, чогаал шинчилекчизи, Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнуң (1913–1975) сентябрь 7-де 110 хар харлаан ою. Ооң амыдырал-чуртталгазының база чогаалчы ажылының дугайында А.К. Калзан, Д.С. Куулар, Ю.Ш. Кюнзегеш, М.А. Хадаханэ, А.А. Даржай, В.С. Салчак болгаш өскелер-даа бижип, аңгы-аңгы чогаалдарын сайгарып, үнелелдерни бергилээн.

Сергей Пюрбю тыва чечен чогаалдың төөгүзүндө эң-не шылгараңгай шүлүкчү дээрзи билдингир. Шүлүк чогаалы, ылаңгыя лирика – ооң чогаалчы ажылының кол өвээ болуп турар. «Төрээн дылымга» деп шүлүүндө:

Ораннарда улуг, биче,
Дыңнавааның кандыг дылдар
чогул?

Ол дылдарның аразында
Тыва дылга ынаам кончуг.

Авам күжүр кавайымга
Аадыр ора, ырлап чораан
Өпей ырын мен оон дыңнап,
Өскөн болгаш, ынак боор мен...

(1946)

1947 чылда шүлүкчүнүн «Төрээн черим» деп шүлүктөрүнүн чыындызы парлаттынган. Ол номда «Тывамга», «Мөңгүн-Тайга», «Кара-Суг», «Эжым», «Сеңээ», «Төрээн дылымга» деп шүлүктери дээш национализмге чыпшыр көрдүрүп, нүгүл-хопка таварышкан, 1948 чылда хоругдаткан. Шүлүкчүнүн тыва дылынга, «Тыва деп булуңунга», хензиг кара-суунга арыг ынакшылын ынчангы эрге-чагырга кем-херек үүлгедишкени деп санаан. Төрээн черинге ынакшыл турбас ужурлуг, чүгле улуг Ада-чурт ССРЭ-ден аңгыда төрээн чурт чок, тус чериниң патриотизми турбас ужурлуг турган кадыг-хажагай үе-дир. «Амгы үениң байдалы-биле алырга, Сергей Пюрбю ынчан хамааты туруштун бедии-биле шүлүкчү сеткилинден эзулуг маадырлыг чорукту кылган» – деп, А.А. Даржай бижээн.

С. Пюрбю бүгү чогаалчы назынында улуг орус шүлүкчү Александр Пушкинни бурганчыдып, бедик үнелеп чораан. Ооң «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романын тыва дылче очулдурган болгай. А. Пушкинниң сеткил-соруу С. Пюрбюнуң чогаалдарында сиңниккен деп болур. Шылгараңгай орус чогаалчы Ф. Достоевский А. Пуш-

кинни «орус поэзияның хүнү» дээни ышкан, С. Пюрбюну тыва поэзияның хүнү деп болур бис. Бүгү тыва шүлүк чогаалынга ооң салдары ол хире өндүр болгаш солуттунмас болган.

Сергей Пюрбюнуң шүлүкчү мергежилинде оон-даа өске башкылар бары чугаажок. Бир дугаарында, Тыва чонунун чүс-чүс чылдарда сайзырап келген кайгамчыктыг аас чогаалы: ырлар, кожамыктар, үлегер домактар, йөрээлдер...

С. Пюрбюнуң бойдус лирикасында Афанасий Феттиң сымыраны, тыныжы, а хамааты лирикасында Владимир Маяковскийниң алдарлыг «чадазы» болгаш күштүг, дыңзыг үнү улуг салдарлыг болган. Ынчалза-даа шүлүктөрүндө А. Пушкинниң сеткил-соруу делгереп, ооң хостуг чоруу иле көстүп турар. Бо чүүлге С. Пюрбюнуң поэзиясының алыс ужур-утказынче ханылап кирерин оралдажыр-дыр бис.

Шүлүкчүнүн бойдус лирикасында бөдүүнү-биле бойдустун болушкуннарын чуруп көргүзүп турар үезинде, бүгү бойдус шүлүкчү өңнери-биле каракка көстүп, янзы-бүрү үннери-биле кулакка дыңналып кээри онзагай. Бодаарга-ла, бүгү бойдус шүлүкчүнүн магадап ханмас көрүжүндө оттуп, ооң чүрэниң согуу-биле деңге шимчеп, тынып, сымыранып, ырлап турар ышкан болур. Чижээлээрге, «Эртен» деп шүлүүндө бойдустун дүнеки уйгу соонда оттушкунун чураан. Мында барыын даглар анаа-ла хаяаланып чырып келбээн, а «арнын чуңуп, хүлүмзүрүп, кыва берген». Хамнаарак анаа-ла ырлай бербээн, а ооң «мөңгүн ышкан, өткүт үнү хавак баарын кыңгырткайнып дола берген». А «хөлгелиг, хөлүгүр көк туруг безин... саарыг-биле сагыш-чүрээн чугаалажып турган ышкан»:

«Хөлгелиг, хөлүгүр көк туруг безин
Хөлүгүр кончуг, арны чырып келген
ышкан,
Чарлып болбас эжи ышкан,
саарыг-биле
Сагыш-чүрээн чугаалажып турган
ышкан».

Сергей Пюрбюнуң ынакшыл лирикасы. «Ырак-чоокта шимээн-даа чок» деп шүлүүндө бойдус биле кижиге сеткили тудуш дээрзи билдинип кээр: мында салгын биле бүрүлөр душуктар дег сымырашкан, чодурааның маңган ак чечектери ынакшылдың арыын көргүзүп турар. Караңгылап, дээрниң өңү оңа-даа берзе, ынаа

кыстың карактарының өңү идегелди өжүрбес:

«Чаптаан чокта айлар, чылдар
Казыргы дег дойлу эрттип,
Чалыы үем арттар ажып,
Кастыктарым чайырланды.
Шак ол кезээ уттундурбаан,
Сагыжымда чырывышаан».

Шүлүкчү ынакшылдың минниш-кинин камныг, эпиг-ээлдек кылдыр дамчыдып, ооң камгалал чок, бустуучалын номчукчунуң сеткилинге оттуруп шыдаан.

Дараазында «Баштайгы ужура-жыышкын» шүлүктө арыг чырык сеткилди көргүскен:

Удаажырап эртсе-даа чок,
Болчаг кылбайн, сээң-биле
Ужурашкан хүнүвүстү
Болган-на чок сактыр-дыр мен.

Ол хүн ашпаан, сеткилимде
Ояр арткан, чырып туру.
Чазык арын, эргим карак
Чанымда бо көстүп чору.

Чогум бо шүлүктө душ болуп ужуражышкын болгаш чаңгыс көрүштөн өске чүү-даа болбайн турар. Кандыг-даа болушкун чок-даа болза, бир-ле сактышкын сеткилге оттуп кээр кылдыр бижиттинген. А. Пушкинниң «Кайгамчыктыг кыска өйнү сактып тур мен» («Я помню чудное мгновение») деп шүлүүндө ышкан, уттундурбас минништин...

Бойдус лирикасы биле ынакшыл лирикасының тудуш харылзаазын «Часкы кезээ» деп шүлүктен көрүп болур. Ынакшыл дугайында каш-ла одуруг бойдустун чурумалы-биле тутчу берген:

«Алаак иштин чодурааның
Айысталган чыды долган,
Харжыгаш дег, ооң чечээ
Кара чажың бызап турду.
Чидиг шолбан чүнү оштап,
Чивеннедир
караан бисче базары ол?»

С. Пюрбюнуң өске-даа шүлүктөрүндө ынакшыл шак мынчаар, артык сөстөр чокка илереттинген. Бойдустун чурумалында кыска үеде чаңгыс көрүш, хүлүмзүрүг, холдар... – ооң-биле сеткил сөглеттинген.

«Утпас мен деп сөглевээн мен» деп шүлүүндө Сергей Пюрбю ынакшылга четтиргенин илередип, мөгөйп турар:

«Ачылыг хүн ужуражып,
Аксым-кежиин тутсуп бердиң.
Ол хүн шаңнаан ынакшылың
Оонакталып, төнүп калбаан».

Аялгалы болгаш чечени-биле, чаа,

арыг көрүжү-биле Пюрбюнуң шүлүктери улустуң сеткил-сагыжына дээп, чырыдар аргалыг. Ынчангаш ооң билдингир ыры апарган шүлүктери хей: «Алды айның дүнезинде», «Белек», «Дембилдей», «Авайымны», «Өшпес одум», «Аныак кадарчы дугайында ыр», «Чүнү бодап ор сен, уруг?» дээш оон-даа өске. А «Күскү сесерликке» деп өлүм чок ырызын ам-даа чон ырлап чоруур.

«Көктүг чазын маңаа көрүштүвүс –
Хөлүгүр күс бөгүн мында дүштү.
Сагларар, чоон ынак терээвисте
Чаңгыс бүрү менче согаңнап тур».

Бо шүлүктө чаңгыс-даа «ынак мен» деп сөс чок. Кол черни сагларар, чоон, бүрүлери дүжүп калган терек ээлеп турар. Будукта артып калган чаңгыс борбак бүрүзү черже кээп дүжер... Ынакшыл шыйы каш-ла одуругда – сактышкын база келир болчаг дугайында күзел. Ол шыйыг кыска болгаш ырак болган тудум, чымчак болгаш чүрекке дээштиг бооп турар. Бо ырының бөдүүн болгаш өткүт сөстери база чараш аялгасы, илби-шиди дег, сагыш-сеткилди доюлдуурар. «Алды айның дүнезинде» деп ырыны «ынакшылдың гимни» дег ырлап чоруур:

«Өртемчейде кайда-даа чок,
Өртээ турбас белээм барын
билбээн-дир мен.

Чүдөн артык ховар белээм –
Чүрээм-биле айны, хүннү эжеп
берейн».

Чогум-на үстүндө көргенивис бойдус болгаш ынакшыл лирикасында, арыг поэзияда, ооң төрээн черинге, төрээн чонунга, бойдуска, чараш чүүлге ынакшылында С. Пюрбюнуң хостуг, ажыт-чажыт чок, чүректиң ханызындан үнгөн үнү дыңналып турар. Чогум-на ында ол бүрүнү-биле, сагыш-сеткил хайныгышкыны-биле күчү-күштүг чалгыннарын херип, бедидир ужул турар.

/ Людмила Мижит,
филология эртемнериниң кандида-
ды, ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албаннун Енисей эргелели
«Шын» солунну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткөл дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттынган материал-
дарның авторларының бода-
лары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тынган саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2660 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10